МАТЕЙ
МАТЕЕВ

ЕДНО ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНО ТВОРЕНИЕ НА СТАРАТА АРХИТЕКТУРА В РОДОПИТЕ

ПЛОВДИВ
1 9 9 8

СТРАНИЦИ ОТ БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ИСТОРИЯ

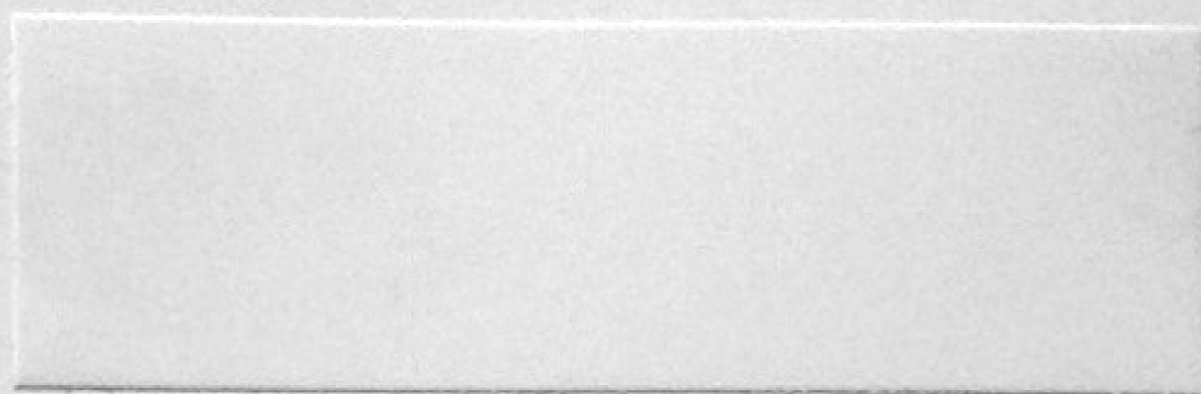
ФЕОДАЛНО-
АРИСТОКРАТИЧЕСКИ
ЖИЛИЩЕН АНСАМБЪЛ
НА
СРЕДНОРОДОПСКИЯ ФЕОДАЛ

САЛИХ АГА

И НА НЕГОВИЯ СИН - ТАХИР БЕЙ
В

ПАШМАКЛИ

В НИТО ЕДНА ПИСАНА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ НЕ СЕ СПОМЕНАВА ЗА БЪЛГАРИНЪТ - МОХАМЕДАНИН ФЕОДАЛЪТ **САЛИХ АГА ПАШМАКЛИЙСКИ (~1770-1838)**. КАТО ЧЕ ЛИ ТАЗИ ИСТОРИЧЕСКА ЛИЧНОСТ НЕ Е ЖИВЯЛА. КАТО ЧЕ ЛИ ЦЕЛИ 40 ГОДИНИ ТОЙ НЕ Е УПРАВЛЯВАЛ В ДИНАСТИЧЕН СТИЛ ДОЛИНАТА НА КАРА ДЕРЕ (ДН. СМОЛЯНСКА КОТЛОВИНА) И ПРИЛЕЖАЩИТЕ Й ПЛАНИНСКИ ВЕРИГИ.

ТАЗИ КНИГА СЪДЪРЖА И НАДЕЖДАТА, ЧЕ ИМЕТО И ДЕЛОТО МУ ЩЕ СЕ ВЪРНАТ ВЪРХУ СТРАНИЦИТЕ НА **ИСТОРИЯТА НА ПРЕДВЪЗРОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ**, СРЕДИЩНА ЧАСТ ОТ ЕВРОПЕЙСКИТЕ ВЛАДЕНИЯ НА ОТОМАНСКАТА ИМПЕРИЯ.

В ШЕСТДЕСЕТ И ШЕСТАТА
ГОДИНА НА СВОЯ ЖИВОТ
ПОСВЕЩАВАМ
ТАЗИ МАЛКА КНИГА
НА МОЯ РОДЕН ГРАД
И НА СВЕТЛАТА ПАМЕТ НА МОЯ ДЯДО
ДЮЛГЕРИНЪТ
УСТА ЛАЗАР ДОБРИНСКИ

АВТОРЪТ

През април 1998 г. авторът получи като дар от фотографката на Държавен архив - Пловдив г-жа Елена Атанасова, за което ѝ изказва най-сърдечна благодарност ЕДНА ЦЯЛОСТНА ПАНОРАМА НА ПАШМАКЛИ преди да бъде назован СМОЛЯН (145 x 25 см). В левия край на тази панорама е снимката от корицата и фиг. 3.

Страници от българската архитектурна история
книжка ПЪРВА

**ЕДНО ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНО ТВОРЕНИЕ
НА СТАРАТА АРХИТЕКТУРА В РОДОПИТЕ**

Автор: доц. д-р арх. Матей Матеев
Редактор: Юлия Ташева
Корица и худ. редакция: Авторът
Резюме на англ. език: Авторът
Резюмета на руски, френски и немски език:
сп. „Архитектура", бр. 1, 1959 г.
Техн. редактор: Огнян Игнатов - Делта+, Авторът
Предпечатна подготовка: Спаска Николова - Делта+
Печат: Булдик
Пловдив 1998 г.

НАЦИОНАЛНА АКАДЕМИЯ НА АРХИТЕКТУРАТА
ПЛОВДИВ • БЪЛГАРИЯ

ПЕЧАТЪТ
НА
САЛИХ АГА
ПАШМАКЛИЙСКИ
1798
ГОДИНА

„ОЛЛА ИСМИМ ГИБИ АМЕЛИМ - САЛИХ“

„ ДА БЪДЕ ВСЕКИ МОЙ ЗАХМЕТ* КАКТО ИМЕТО МИ - ЧИСТ “

*Захмет - означава „дело“

КОНАКЪТ НА САЛИХ АГА В СМОЛЯН

монография и опит за реконструкция

Необходимо предисловие:

„За съжаление, величественият конак на някогашния турски феодал Салих ага, кацнал на височината над града, е бил безразсъдно унищожен и с това архитектурата на града е загубила най-ценната си и представителна постройка, която би могла да бъде прекрасен дворец за народен археологически, етнографски и исторически музей за целия край.“

Асен Василиев

СЪДЪРЖАНИЕ НА ОРИГИНАЛНАТА СТУДИЯ (1957)

Съдържанието на оригиналната студия е представено като изследователски тезис. Днес констатирам, че нейният текст не представлява неговото пълно покритие. Едва ли е могло дори тогава да се отговори с по-голяма пълнота на въпросите, които то безспорно поставя. Може би тогава е могло да се направи много повече за отговора им, отколкото днес.

Фиг. 1.
Панорама на месторазположението на конака

НЕОБХОДИМО ПРЕДИСЛОВИЕ:

40 ГОДИНИ СЛЕД НАПИСВАНЕТО НА ТАЗИ МАЛКА СТУДИЯ

Точно преди 40 години, като аспирант при проф. арх. Димитър Цолов в катедра „Жилищни сгради" на Архитектурния факултет в София, имах в програмата си да покажа с една студия моите тогавашни изследователски възможности. Избрах за тема: „Конакът на Салих ага в Смолян." Бях събрал достатъчно документален материал и си мислех, че би било добре да го представя в една малка монография, посветена на това най-крупно и забележително творение на родопската архитектура от времето на Отоманската империя. Така и направих. Озаглавих я „Материали от българското архитектурно наследство", а темата формулирах така: КОНАКЪТ НА САЛИХ АГА В СМОЛЯН (Едно забележително произведение на родопската архитектура) - Монография и опит за реконструкция. Тя съдържаше 47 машинописни страници и 62 фигури към текста. Датата на представянето е вписана в края на ръкописа: Октомври 1957 година.

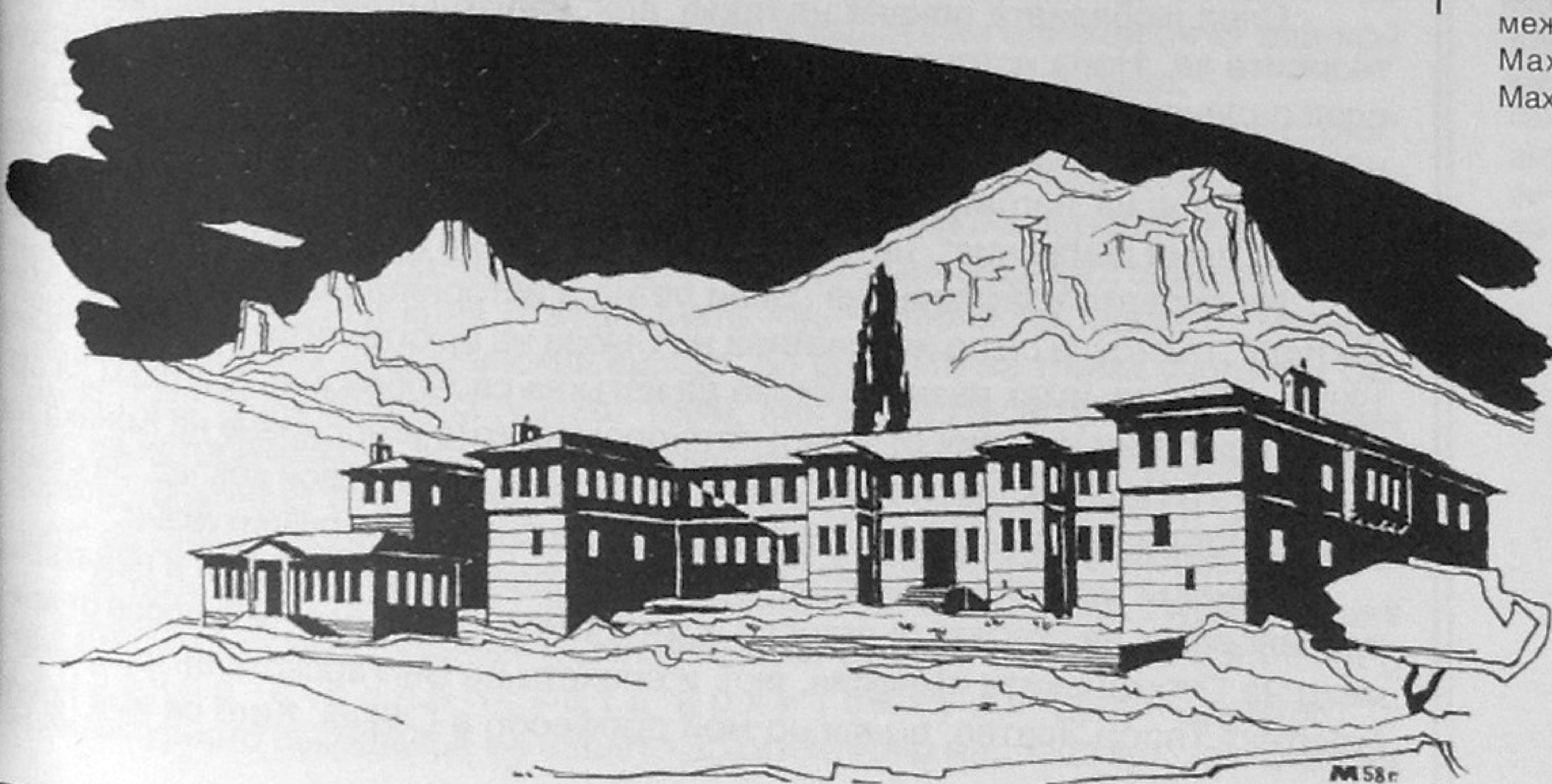
Две години по-късно списание „Архитектура" в първия си брой (1959) бе любезно да публикува съкратен текст, придружен с 11 илюстрации и една винета (тази по-долу), както и три кратки резюмета на руски, френски и немски език (резюметата се публикуват и тук, като е добавено резюме на английски език).

Още една година по-късно (1960) завърших капиталния си труд „КОНАЦИТЕ НА СРЕДНОРОДОПСКИТЕ ФЕОДАЛИ. Принос към историята на българската архитектура" (250 страници текст с 500 илюстрации, които сглобих в един предварителен макет на книжното тяло). Той остана по различни причини непубликуван и до днес. В този труд завърших моите дългогодишни изследвания върху конашките сгради от Среднородопието - документални изследвания, пълни архитектурни заснемания и монографични бележки за всяка една, както и цялостен техен архитектурно-исторически анализ. Започнати още в студентските ми години, като участник в двете „Родопски експедиции" на Института по градоустройство и архитектура при БАН (1953, 1954) моите „конашки изследвания" добиха солиден и завършен вид.

Тогава не знаех, че КОНАКЪТ НА САЛИХ АГА В ПАШМАКЛИ (както по времето на построяването му се е наричал днешният квартал „Смолян" на град Смолян) е най-крупната жилищна сграда в Малоазиатския и Балканския регион на Отоманската империя. По време на Международния конгрес „Архитектура и живот" в Бурса, Турция, през 1994 г. имах възможност да покажа снимки на Конака на Салих ага и освен всеобщото удивление от този изключителен архитектурен ансамбъл от края на XVIII век, никой не можа да посочи друг по-голям такъв от това време нито в Мала Азия, нито някъде другаде на Балканския полуостров.

Едновременно с това, въпреки изключителната архитектурна стойност на Конака на Салих ага*, знаех колко неизвестен е той в своята родина - България, „чужд" на писаната българска архитектурна история. (Фиг. 1)

* Салих ага е живял и управлявал Ахъ-Челеби (Среднородопието) цели 40 години (1798-1838) по времето на султаните: Селим I (1789-1807), Мустафа IV (1807-1808) и Махмуд II (1808-1839).
В този исторически период в Европа и Изтока се вписват няколко съдбоносни събития:
1789 - избухва Френската революция; провъзгласена е „Декларацията за правата на човека и гражданина";
1798 - френската армия на Наполеон Бонапарт стъпва на африканския бряг при Александрия;
1812 - Наполеон тържествува в опожарената Москва;
1815 - битката при Ватерлоо; избухва Сръбското въстание;
1821 - Наполеон умира на о-в „Света Елена";
1828-29 - война между Руската и Отоманската империи;
1821-29 - Гръцкото въстание;
1833 - край на войната между Кайрския паша Махмуд Али и султан Махмуд II, мир в Кютайя;

* През октомври 1980 г. в Смолян, под егидата на НИПК - София се състоя научно-теоретична конференция „Родопска възрожденска архитектура - същност, опазване и развитие“.
На нея аз представих своя доклад „Архитектурно-градоустройствено развитие на Смолян през XVIII и XIX в.“. В доклада беше представен и илюстриран и Конакът на Салих Ага, посочен и върху плана на Пашмакли (геодезическо заснемане - 1927 г.). Резултатът - все едно, че не бе споменат, макар да бе публикуван в сборника „Родопска възрожденска архитектура“, София 1982 (Планът на Пашмакли от XIX в., панорама на долината на р. Черна и Конакът).
На стр. 33 в този сборник е написано: „В свободна, природна среда, сред владенията на феодалите от големия род на Мехмед Кьор-Ходжа - в Смолян, в Райково и в Устово се появяват крупните феодално-аристократични жилища и ансамбли на синовете и внуците му, които заедно с разпръснатите групи, заварени на териториите им къщи, определят физиономията на селищните формации в тези три части на съвременния Смолян до края на XVIII в. В близост до тях, но на почетна дистанция се появяват къщите на приближените на воеводите „висши“ служители - бюлюкбашии, секретари, ковчежници, бирници, ходжи, имами.“

Дори немалкото опити да го направя „известен“ и „близък“ на българската научна архитектурно-историческа общественост (виж „Публикации на автора за Конака на Салих ага“, стр. 58) нямах за него по-значителен успех.* Все едно, че ставаше въпрос за „живота на един отшелник - отдавна живял и отдавна забравен!“

Дали късното освобождение на Среднородопието от оковите на Отоманската империя и присъединяването му към Царство България едва в 1913 г., т. е. във второто десетилетие на XX век, не обясняваше нещо донякъде? Едва ли?

Много повече това се дължеше (а така е и до днес) на липсата на интерес в научните архитектурни среди към среднородопските конаци, като предвъзрожденски и оригинални по характер и историческо място „жалони“ в развитието на българската архитектура от времето на Отоманската империя. Тук е загнезден също страхът или нежеланието да се надникне в епохата преди Българското възраждане и да се признаят завидни творчески постижения, плод на твърде далечни културни влияния, дошли в Средните Родопи по пътя на Исляма с вълните на юрушките преселници и на насилственото помохамеданчване на родопските българи (а сигурно и византийци), и проявили се покъсно в забележителното строителство на много конаци (феодално-аристократически жилища) в Среднородопието.

В целия 38-годишен период от време след моята първа публикация за Конака на Салих ага в сп.“Архитектура“ (1959) не се намери нито един изследователски труд и нито една публикувана „История на българската архитектура“, които да се опитат да включат това най-значително творение на родопската архитектура на Балканския полуостров от времето на Отоманската империя (за България, по-специално, от Предвъзрожденския период), в своите страници и в общото историческо развитие. Като че ли публикация на български език в българско архитектурно списание не съществуваше. Защо? Защото документално извадената на бял свят уникална сграда от Предвъзраждането не се вместваше в „академичните схеми“ на публикациите на сътрудниците на Института по градоустройство и архитектура при БАН, „правоверни“ блюстители на „чистата“ българска култура, загледани само в своите изследвания.

Поради това „чужди“ публикации бяха последователно и упорито, тотално игнорирани. Само проф. арх. Борислав Стоянов в книгата си „Старата родопска архитектура“, издадена в София, 1964 г., на стр. 82 публикува „парче“ от плана на II етаж по моята реконструкция на Конака на Салих ага (взет от публикацията ми в сп. „Архитектура“), а Асен Василиев написа едно изречение, което читателят ще намери като мото пред съдържанието на тази моя студия.

След любезната покана на проф. арх. Рашел Ангелова представих към тезисите за „Нова история на българската архитектура“ - подготвяна от БАН след падането на Берлинската стена (по-точно в 1995 г.), свой текст за „среднородопските конаци“, взет от публикацията ми в сп. „Родопи“ кн. 11-12, 1968 г., (по покана на неговия главен редактор Николай Хайтов), но този труд поне засега „няма движение“, нито вероятност скоро да се появи на бял свят.

На първата конференция „Бели петна в историята на българската архитектура“, състояла се по инициатива на Съюза на архитектите в България през 1995 г. в София, имах възможността да изтъкна своеобразния трагизъм за архитектурната ни история от факти като споменатото игнориране на Конака на Салих ага в Пашмакли (Смолян) и отново да го включа в своя доклад. За съжаление материалите на тази конференция и до днес не са публикувани.

Конакът на Салих ага отсъства в изследванията на първия и най-голям изследовател на старата българска архитектура и българските градове от времето на Отоманската империя, вкл. и епохата на Българското възраждане - архитект Тодор Златев, по-късно мой професор в София. Като се има пред-

вид, че по времето на неговите пътувания из България и изследванията му за „Родопската къща", правени през лятото на 1932 г., Конакът на Салих ага вече не е бил запазен, той е заснел окомерно в Пашмакли само конакът на брат му Брахом бей (намиращ се тогава в центъра на някогашния Смолян).*

Трудно ми е все пак да си обясня тази „незаинтересованост" на Т. Златев, отказ от показването на конака в неговата книга „Българската къща", (1937), защото не е могло да не му бъде показана тогава снимка на конака, отпечатана още в 1920 г. в пощенска картичка. Тази снимка „се мъдри" на стр. 19 в малката книжка на Петър Маринов „Смоленъ. Минало и настояще. Кратъкъ исторически очеркъ", издадена в София в 1944 г.

А след разрушението му (1931) никой вече не се е връщал към неговата история, като част от историята на архитектурата на Отоманската империя, като частица от българската архитектурна история.

Ако се върнем към по-стари литературни източници, ще открием, че името на Салих ага не се споменава в пътеписите на д-р Константин Иречек, защото по времето на неговите пътувания в Княжество България, Среднородопието е било още в пределите на Отоманската империя и Иречек не е могъл да го посети.

Затова пък го има в книгата на най-големия родоповед Васил Дечев „Миналото на Чепеларе" т. I, (1938), заедно с някои данни за неговото родословие (като внук на Мехмед Кьор Ходжа от Чепеларе), снимка на конака от 1911 г. и песента за трагичната гибел на Салих ага.**

Признаването на „външни влияния" (а те са от вътрешността на самата империя) от дълго време и до днес, се приема за някаква ерес. То бе считано като „опасно" за споменаване, без да се разбира, че по този начин вместо да се издига, се омаловажава творческият принос на местните (или може би специално дошлите от другаде)майстори-дюлгери в това знаменателно архитектурно явление с много висока жилищна култура и стойност за тогавашната културна история на Европа - каквито са среднородопските конаци, най-големият между които е Конакът на Салих ага в Пашмакли.

Има, разбира се, и още един важен момент. Като че ли „деликатната" тема за българите-мохамедани и натурализираните юруци, използвана от чужди на истинската културна история балкански и български политически среди е била склонна винаги към заплаха срещу изследователите. Тя е водела до изопачаване на верната и точна историческа картина, чрез „капризна" и невероятна модификация в услуга на една или друга историческа и политическа интрига***. И когато това се изживее, трябва ли с прискърбие да установим, че не сме в състояние да възстановим картината на историята, защото и малкото което бе оцеляло, вече ще бъде в праха на разрушението и безнадеждната забрава. Освен това, дори по запазените снимки от началото на XX век няма да има вече кой да каже: това е къщата на еди-кой си от еди-кой си род, това е еди-коя си махала от еди-кое си родопско селище.

Името на Салих ага отсъства в многотомната „История на България" (том IV, 1983 и том V, 1985 г.), въпреки написаното от Васил Дечев и Петър Маринов, въпреки моите публикации. Каква историческа пародия, каква фрапираща историческа празнота, защото неговото четиридесетгодишно управление на Смолянския край (тогавашната Ахъ-Челебийска кааза от Гюмюрджинския санджак на Одринския вилает, по времето на трима султани - Селим III (1789-1807), Мустафа IV (1807-1808), Махмуд II (1808-1839), е съществен етап на историческото развитие (вътрешното разпадане на Империята), колоритно обагрено от икономическото и културно своеобразие и „изолираност" на Среднородопието от другите български територии в Империята.

И така, днес, 40 години след написването на тази малка студия, реших да я публикувам като сумарен траен документ за това забележително творение в родопската архитектура - един „диамант" в архитектурното съкровище на нашето архитектурно наследство, завещан ни

* От това време са предвъзрожденските феодално-аристократични ансамбли в Райково: на Исен, Кьорходжов син и потомците му Дели бей и Али бей; на Шекир, Аджи Сурчо, на Аджи Осман (родоначалник на Агушевата фамилия); в Пашмакли (Смолян): на Сюлейман, Кьорходжов син и сина му Лиман Шишман ага, на брата на Сюлейман - Пир ага, на Салих ага и неговия син Тахир бей, на Брахом бей, брат на Салих ага; в Устово: на Мустафа Аджи Ага, брат на Салих ага; а също къщите на Мехмед Кехая, тъст на Салих ага, на Страхин, бюлюкбашия на Салих Ага, на секретаря му Абдуллах Ефенди, на Исен Журналя и други, всичките в Пашмакли.

** Името на Салих ага се споменава в разказа на Николай Хайтов „Устовският деребей Аджи ага" в книгата му „Родопски властелини", София, 1976, стр. 197-234, в който се разказва за брата на Салих ага като „хайта" (разбойник) и потвърждава вече писаното от В. Дечев, че той бил застрелян от Салих ага заради зулумите му.

*** Такава явна, груба и неакадемична заплаха отправи и към мен в рецензията си за „Конаците" акад. Христо Христов, „правоверният" историк от БАН. И спъна издаването им, още повече, че аз отказах да привлека за „съавтори" други академични „величия" от БАН тогава и по-късно.

** С най-голямо съжаление тук трябва да отбележа, че проектирането и ръководството на строежа на новата казарма, както свидетелствува в своята книга „Строителят на замъци“ (1998) Н. Чинков, е най-романтичният български архитект Стефан Джаков, австрийски възпитаник. Вероятно той е сварил сградата на конака напълно разрушена, за да си позволи да проектира на нейно място една груба и безлична по архитектурата си многоетажна казарма. Изпълнил е прилежно една груба военна поръчка.

** В изказването си на конференцията в Смолян (1980 г.), публикувано на стр. 64 на сборника, посветен на нея, аз изтъкнах и подчертах необходимостта от научен (не метафизически, елементарно еволюционистичен) подход към родопската архитектура и историческите периоди на нейното истинско развитие (а не исторически безразборна „последователност“ на сложността на плановите схеми, застъпена в изследвания и публикации на БАН.

В историята на родопската архитектура има един едновековен много съдържателен и богат с архитектурните си произведения и приноси **предвъзрожденски период,** обхващащ феодално по характера си време от 1730 до 1830 г., не отрязан във времето от започналото и тук - в среднородопието начало на Българското Възраждане, някъде около 1820 г.

от превратната историческа съдба на България и безразсъдно физически „изгубен“, за да не се намери вече никога, може би, разрушен от българи, за да се построят на негово място военните казарми на 21 Среднородопски пехотен полк!* Годината на окончателното му разрушение (1931) е предшестващата на моето рождение. Колко отдавна!

Конакът на Салих ага в Пашмакли не би могъл да бъде „осъден“ на забрава, след като бе възможно да се съберат всичките документални материали, поместени в тази малка книга. Лично на мен не ми е чужда идеята, поскоро мечтата - когато някога казармите (без всякаква архитектурна стойност за историята и културата на България) станат безсмислени - да бъдат разрушени и на тяхно място да бъде възстановен великолепният архитектурен ансамбъл на Салих ага. Тогава той би могъл да бъде включен в регистъра на ЮНЕСКО като изключително архитектурно-историческо произведение на една особена и специфична само за Родопите историко-обществена епоха и култура. А светът е заинтересован да го има не само в паметта си!

Що се отнася до текста на оригиналната студия (1957), реших да го запазя такъв, какъвто съм го написал тогава. На места, където той съдържа терминологични или други изразни неточности (плод на моята изследователска „младост“), отбелязах своите днешни корекции в полето на съответните страници, което да улесни читателя в разбирането им. Допълних някои илюстрации, които датират от по-късно време, като отстраних илюстрации към оригиналния текст, които директно не се отнасят до Конака на Салих ага. Тях любознателният читател ще намери със съответстваща пълнота в моя капитален труд „Конаците на среднородопските феодали“ след неговото публикуване.**

Като завършвам това необходимо предисловие към изданието, аз се прекланям отново и отново пред амбицията на знаменития Салих ага Пашмаклийски, пред таланта на незнайния архитект (дюлгерин или тайфа от дюлгери), създатели на това велико творение на българската архитектура.

Пловдив, март 1998

Днес, на мястото на забележителния по своята архитектура ансамбъл от конаците на Салих ага Пашмаклийски и на сина му Тахир бей се издигат военни казарми. Няма и следа от някогашния шедьовър на родопската архитектура.

На моето писмо до Централния военен архив в гр. Търново (вх. № 72213 /1958 г.) неговият началник Хрелев ми съобщава:

„... в архивата на бившия 21 пехотен полк няма данни за съществуването на Конака и неговото разрушение. Друга архива за същия при нас също няма..., а на писмото ми от 17 март 1997 г. до г-н Печилков, директор на Държавния архив в Смолян ми съобщават:

„В отговор на ваша молба относно издирване на снимки за Конака на Салих Ага, изпращаме ви ксерокс копия на три снимки, които съхраняваме в Държавен архив - Смолян.“

В Народната библиотека в София „Св. св. Кирил и Методий“ в София, и в Държавен архив - Пловдив се пазят по една снимка на Конака. На писмото ми до директора на Историческия музей - Смолян г-н Дамянов, така и не получих отговор.

Споменатите снимки вече притежавах.

„Родопи горделиви, - грамада вековечна,
от върхове гранитни верига безконечна,
защо ме тъй привлича видът ви див, суров?
Кат зидове гигантски, вий вдигате се смели
и криете от нази невидени предели,
цял свят незнаен, нов!“

Иван Вазов

1

Многообразно и богато е нашето архитектурно наследство от епохата на турското робство[1], от епохата на Възраждането. Създадени от нашите стари майстори в различните краища на страната ни, паметниците на народната архитектура представляват огромно и неизчерпаемо съкровище на творческия гений на нашия народ и художествено[2] въплъщение на неговите здрави традиции, чувства, мисли и идеи през времето на тежкото чуждо иго.

Отнасяйки се към своите задачи като хора умни, способни, с богат и изпитан в трудности и лишения строителен опит, със собствен критерий за хубавото и оригиналното, нашите стари майстори са създали редица забележителни архитектурни творения. Тези творения, специфични по своя характер, композиция и архитектура, които се явяват като дело на едно близко до народа изкуство[2], свидетелстват и до днес за историята и културата на нашия народ в далечното минало. При все, че имат един и същ общ облик, близък и аналогичен характер, тези паметници в различните райони на страната са добили, благодарение на цял ред от икономически, политически и други условия, свой по-особен облик, отличаващ ги едни от други, даващ им специфичен оттенък, който ги прави оригинални, красиви и неповторими. Феодалната разпокъсаност на страната в периода на близо петвековното турско робство[3], различният икономически живот и географски условия, са способствали за обособяването в различните райони на страната, различни традиции, нрави и характер на културния[4] облик на населението, които от своя страна са влияели за обогатяването и развитието на нашата национална култура[5].

В областта на жилищната архитектура, както е известно, също се е стигнало до такава специфика - оформили са се главно няколко вида народно жилище, които в запазените до днес паметници дават представа за домашната култура и бит на нашия народ от това време. Но докато върху „българската къща“ (както се среща в литературата) от Копривщица, Пловдив, Търново, Банско, Котленския край и други райони от страната са се набрали вече доста материали (събрани главно от ИГА при БАН, Министерство на културата и МКСБ)[6] и те са станали повече или по-малко известни на архитектурната и културна общественост у нас и в чужбина, то родопската къща или по-общо - архитектурното наследство от Родопския край, което се отличава с особено богатство в архитектурно-композиционно отношение, засега остава най-неизследвано, непознато и непроучено. Родопите по отношение на тяхната минала култура, народни традиции, обичаи, изкуство и архитектура остават и до днес все още една „Terra incognita“.

Родопската архитектура стана известна благодарение на проучвателната работа, направена от арх. Тодор Златев[7], през 30-те години на века, от проучвателната работа на ИГА при БАН, чрез организираните през 1953 и 1954 години „Родопски експедиции“,[8] чрез частичните публикации на отделни проучвания[9] и напоследък чрез художествено-документалния филм „Родопска архитектура“ - съставен под ръководството на арх. Николай Попов. Нейното задълбочено и систематично изучаване обаче все още не е начената. Това

1.
Времето на Отоманската империя на Балканския полуостров.
2.
Тогава беше, а и досега е силно пристрастието на теорията да отнася архитектурата непременно към изкуствата. Изразният език е характерен за онова време.
3.
За Среднородопието до 1913 г.
4.
(живот и)
5.
Специално в Среднородопието - за нейното саморазвитие като низ от интересни творчески събития на Предвъзраждането и Българското възраждане тук.
6.
Министерство на комуналното стопанство и благоустройството (тогава).
7.
По-късно професор в Архитектурния факултет - София, по история на българската архитектура от времето на Отоманската империя, вкл. Българското възраждане, проявило се с различен диапазон от дати и периоди от време в различните райони на България.
8.
Под ръководството на чл. кор. проф. арх. Любен Тонев (с участието на автора, като студент).
9.
Главно на архитектите П. Калчев и Ив. Иванчев.

10.
с голяма пластична свобода и конструктивна смелост
11.
Нейна главна архитектонична характеристика.
12.
и тектонично
13.
Разрушените стари родопски сгради са жертва повече на неуважение към собствената ни култура и история, нехайство и безразличие към архитектурната им стойност и като цялостно отношение, примитивно неразбиране на културните загуби от това, някои от които остават непоправими.
14.
„Модернизации".
15.
Исторически по-точно е да се посочи името на селището от времето на съществуването на конака - Пашмакли. Това е селището от XVIII и XIX в., което в 1934 г. се преименува в Смолян. (дн. кв. „Смолян" на гр. Смолян). То не бива да се смесва със старото име на с. Смилян на юг от Смолян, което е Смолен, Мъченически загиналият през XVII в. при вълната на поголовните помохамеданчвания Висарион Смоленски е бил свещеник в това село, а не в днешния Смолян.

е колкото трудна, толкова и отговорна задача. Затова и досегашните, а може би и много от бъдещите проучвания, ще привличат вниманието само върху отделните ѝ най-хубави паметници или върху частични проблеми на развитието ѝ. Но родопската архитектура, колкото е интересна със своите най-забележителни паметници,толкова повече е интересна със цялото си развитие, което може да се проследи дори само по запазените до днес сгради и на което развитие тези най-забележителни паметници представляват неделими звена.

В областта на жилищната архитектура, на народната къща, родопската архитектура от миналото е оставила едни от най-живописните и чисти типове на жилищни сгради в българското архитектурно наследство, характерни с високия цокъл поради стръмния терен и смело надвесените над него еркери, разчленявайки обема ѝ (по най-фантастичен начин),[10] обогатявайки я в пластично, фасадно и обемно-композиционно отношение. Родопската къща се отличава с чудесни пропорции на фасадите и отворите, с особена простота на плановата композиция и детайла във външното архитектурно оформление и в интериора и с умело създадената връзка между сградата, терена и природната рамка[11]. В своето развитие тя ни дава няколко характерни исторически (и художествени)[12] определени типа, които говорят за едно интересно архитектурно развитие и за високо строително майсторство и култура на нейните създатели.

Днес, когато времето е изтрило много ценни паметници, когато въоръжени стълкновения са поднасяли в жертва на безумието[13] хиляди чудни човешки творения, дори и днес след толкова много години останалото и запазеното е достойно да събуди във всяко сърце възторг и възхищение.

Изучаването на развитието на родопската архитектура е важна и необходима задача. Богатото с оригинални, смели и интересни архитектурни планировъчни и фасадно-обемни композиции архитектурно наследство на Родопския край може да бъде ценен материал не само за опазване културата на нашия народ, но и за творческо приложение и продължаване на големите строителни наши традиции в съвременната ни архитектура.

Още повече тази задача се налага от обстоятелството, че поради бурното историческо развитие на Родопския край в далечното и близко минало много от най-старите паметници на родопската архитектура са загинали - опожарени или разрушени, или са станали жертва на невежество и нехайство към културното наследство. За съжаление и до днес много паметници са подложени на обезобразяващи ги ремонти и преустройства.[14]

Избраната тема на настоящото проучване е преценена за достатъчно значителна, за да се направи известен един забележителен паметник на архитектурното ни наследство от Родопския край, който за съжаление вече не съществува - КОНАКЪТ НА САЛИХ АГА В СМОЛЯН[15], като с опита за реконструкция и архитектурния анализ на тази сграда си поставяме за задача да въведем това прекрасно произведение в научната история на българската архитектура.

„Той беше всесилният Салих ага, едър и здрав, господарят от приказния дворец, варосан в бяло и скътан под дивните склонове на побелелия Карлък.
Вие сте слушали за него...
Той имаше безброй стада и млякото се стичаше от далечните мандри по глинени тръби в неговия приказен замък.“

Тома Садукей
(из „Родопски легенди“)

2

Смолян, или наричаният в турско време Пашмакли, е заемал и заема сега една котловина в Средните Родопи на изток от връх Карлък. Над сегашния град, на запад, където е преходът между котловината и високите планински вериги, обсипани с чудно красиви скали и тъмнозелени иглолистни гори, върху слабо полегат хълм, изложен цял ден на слънцето, някога, преди около 150 години[16], е бил построен един забележителен архитектурен ансамбъл - КОНАКЪТ НА САЛИХ АГА (Фиг. 2 и 3). Незнайни, но изкусни майстори зидари са създали в прекрасната природна рамка едно не по-малко прекрасно архитектурно творение.

Конакът на Салих ага в Смолян е просъществувал до 1929 - 1930 година.[17] В резултат на крайно нехайно и престъпно отношение на тогавашната власт към културното наследство и при липса на всякаква грижа към паметниците на нашата стара архитектура Конакът на Салих ага (тогава значително обезобразен, преустроен и превърнат в казарма), е бил безразсъдно съборен. Днес на неговото място се издига една сграда, която няма нищо общо по обем, архитектура и стил с предишната.

16.
В годините 1997-1998 се навършват вече 200 години от построяването му и 67 години от разрушаването му.

17.
Окончателно сринат в 1931 г.

Фиг. 2.
Поглед от Червената стена, от запад на изток към долината на р. Кара дере (Черна) с общ изглед на Пашмакли (сн. 1920 г.).

< Тук сега е новият център на град Смолян

< Конак на Брахом - брат на Салих ага

< Пашмакли - днешният кв. „Смолян“ на град Смолян.

В левия долен ъгъл, в кръга - Конакът на Салих ага.

Фиг. 3.
Конакът на Салих ага в Пашмакли (в белия кръг) на фона на скалистия хребет Червената стена (сн. 1920 г.).

С Конака на Салих ага в Смолян фактически се започва[18] истинската история на запомненото и запазеното от родопската архитектура от времето на турското робство и нашето Възраждане. Тази бяла хубава сграда бележи първите големи творчески търсения и постижения на старите родопски майстори, които в края на XVIII век намират за приложението на своето майсторство,изкуство и традиции широката строителна програма и дейност на Салих ага. Салих ага, закърмен с идеята за самостоятелна власт,[19] предадена от баща му Сюлейман ага Пашмаклийски, добрал се до нея чрез игнорирането на двамата си братя[20], е имал благородната амбиция да бъде строг и справедлив владетел и голям строител. Любовта му към властта се е преплитала с любовта към създаване на подходяща и подчертаваща политическата му сила и икономическата му мощ обстановка. Това, което е построено по негово време, е първа мощна проява на възродените строителни старобългарски традиции и блестящ пример за цялото следващо развитие на родопската архитектура. Ако Конакът на Салих ага и съвременните му подобни сгради стоят в началото на фактическата история на родопската архитектура и са такива крупни по обем и забележителни по своите художествени достойнства архитектурни композиции, то те красноречиво говорят за цялото предшестващо развитие на народната архитектура до тях,[21] макар от това развитие до днес да не е запазено и не е могло да бъде запазено почти нищо.

Опитът за реконструкция и архитектурният анализ, който съдържа настоящото изследване, имат за цел да направят това великолепно произведение на българската архитектура добре известно и познато на архитектурната общественост и като покажат голямата (художествена)[22] стойност, която има

18. През 1960 г. завърших труда си „Конаците на среднородопските феодали“, който уточнява „голямото начало“ на архитектурното развитие в Среднородопието с построяването на конака на Мехмед Кьор Ходжа (дядо на Салих ага) в Райково (дн. кв. „Райково“ на гр. Смолян) през 1751 г. Има данни и за постари строежи на конаци в Чепеларе, Сойджук (дн. Вълчево, Ардинско), Чукуркьой (дн. Забърдо), Палас (дн. Рудозем) и другаде.

19. Предадена от баща му Сюлейман Пашмаклийски.

20. А третия си брат Аджи ага лично застрелял заради зулумите му (пакостите му) като разбойник.

21. Този специален въпрос на развитието, когато най-крупните творения се явяват като конашки сгради преди Българското възраждане в Родопите, чиито творения носят макар и по-скромни, но нови измерения на жилищна и гражданска култура и архитектурни пристрастия, заслужава и специална студия, посветена на „неравномерното“ развитие на родопската архитектура.

22. архитектурна пространствено-тектонична

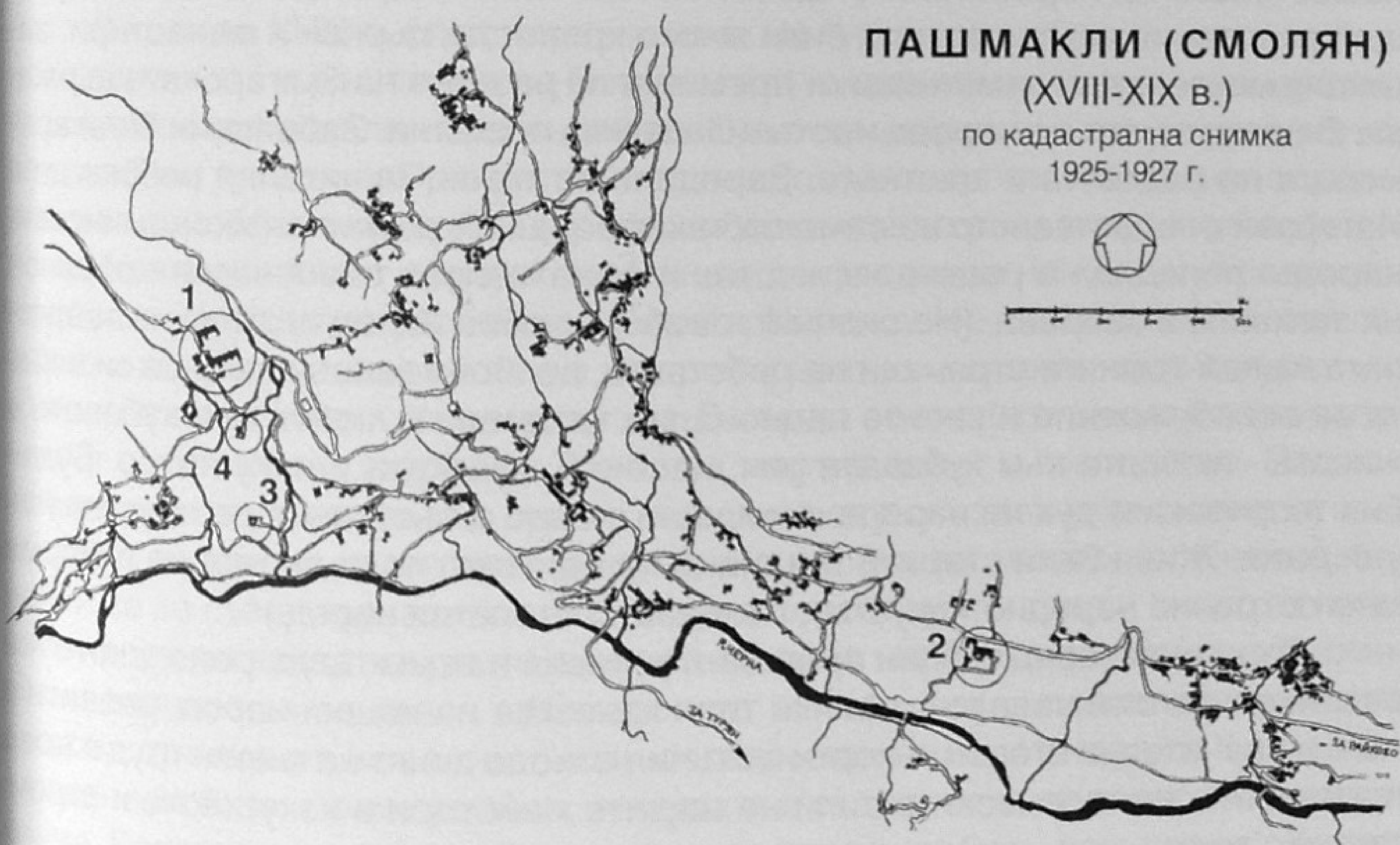
несъмнено Конакът на Салих ага в Смолян, да го въведат в научната история на българската архитектура, където той да заеме своето истинско място по време и по достойнство.[23] Изследването е направено въз основа на твърде оскъдни материали, сведения и данни, при което решаването на въпроса за първоначалното състояние, особено на вътрешно-планировъчното решение на сградата и вътрешното архитектурно оформление, представлява извънредно трудна и сложна задача.

Реконструкцията е извършена по фотоснимки от 1920 -1929 г.,[24] геодезическа снимка, направена при заснемането на гр. Смолян през 1925 -1927 година (Фиг. 4), и по сведенията, събрани от различни хора, които още пазят спомени за конака. Геодезическата снимка позволи да се състави точния контур на сградата, а фотоснимките - представата за нейното обемно и фасадно решение. Авторът дължи особена благодарност за сведенията, дадени от Атанас Тодоров от гр. Смолян, който като войник е живял в конака в периода от 1913 година до събарянето му.

Настоящата реконструкция е започната от автора през 1953 г. Друга реконструкция (опит за такава) е правена частично от арх. Теленчев[25] през 1948 г., но не е била доведена до край, изгубена след смъртта му и не е публикувана.

За изясняване на редица проблеми по отношение на вътрешно-функционалното решение, за характера на интериора и някои детайли в конструкцията и архитектурата, са използвани аналогии с решения от съвременните на конака или по-стари от него архитектурни сгради, като: конака на Кьор ходжа (прадядо на Салих ага), (къщата)[26] на Дели бей и двете в с. Райково, Смолянско, (къщата)[27] на Брахом-бей (брат на Салих ага) в Смолян, конака на Еминбей (братов син на Салих ага) в с. Смилян, Смолянско, конаците на Агушеви (зетьове на Салих ага) в с. Могилица, Смолянско, и двете летни стопанства на Агушеви в с. Черешево, Смолянско.[28]

Изложеното по-долу съвсем не иде да покаже, че с него се приключва пълната характеристика на това забележително произведение. Напротив, то е само един малък принос към популяризирането на Конака на Салих ага, като голямо събитие в развитието на родопската архитектура и скромен опит да се възстанови на чертеж неговият характер в първоначалния му и чист вид.

1. Конаци на Салих ага и на сина му - Тахир бей
2. Конак на Брахом бей - брат на Салих ага
3. Конак на Пир ага - брат на бащата на Салих ага
4. Конак на Лиман - Шишман ага - брат на бащата на Салих ага

Фиг. 4
Пашмакли (XVIII-XIX в.) - по кадастрална снимка от 1925-1927 г.

Автори са геодезистите: Александър Пандурски, Владимир Алисов, Евгени Снежко, Никола Петков, Шолейков, Петко Арнаудов и Тома Върхота.

23. Нещо, което, уви, не е станало и до днес.

24. Първите снимки са от 1911 г.

25. Като околийски архитект в Смолян. Втората реконструкция е на автора и е направена през 1958 г., публикувана в сп. „Архитектура", бр. 1 (1959).

26. Конак на братовчеда на Салих Ага.

27. Конак на брат му.

28. За да не се претрупва с други илюстрации, несвързани пряко с документирането на Конака на Салих ага, фиг. 25-62 от оригинала на тази студия не се публикуват (без фиг. 44 и 45). Любознателният читател ще намери цялостната карти-

> *„Сред спящи долини и гори, окъпани в блясъка на луната, възземат се от гробищата на вековете сенките на онези, които са били твое величие, а ти, свидетел ням и утроба велика, нашепваш техния живот.“*
>
> ***Тома Садукей***
> ***(из „Родопски легенди“)***

3

Конакът на Салих ага в Смолян е построен в края на XVIII в. (1797-1798 г.)[29] от смолянски (?) майстори зидари, имената на които за съжаление и до днес не се е отдало да узнаем, по поръчение на големия родопски владетел от първата половина на XIX в. - българина-мохамеданин[30] Салих ага. Данни за годината на построяването черпим единствено от проучването на В. Дечев върху живота на Салих ага, дадено в том I на неговия труд „Миналото на Чепеларе“, издаден в София в 1938 г.

Салих ага е последният феодален владетел в Родопите, след чието управление разпадането на феодализма и зараждането на капитализма, започнало в (турската)[31] империя, си пробива път и в откъснатия Родопски край.

Мъчно би било, разбира се, да разберем строителните идеи и творческите стремежи на авторите на Конака на Салих ага в Смолян, а също така да разберем този голям строител и управник Салих ага, като политическа личност, без да проследим особеното в някои свои черти историко-икономическо развитие, което е претърпял Родопският край в сравнение с други райони на страната през времето на турското робство. Разнолика и неспокойна е съдбата му през това бурно време.

В края на XIV в. сред кръв и пламъци загиват и последните крепости на българската държава[32] в Родопския масив под неудържимия пристъп на завоевателните орди на османските турци. Цели 40 години, геройски устоявайки на многобройните нападения, родопските крепости, заклещени в най-непроходимите и недостъпни места на планината, отчаяно се съпротивлявали на нашествието на поробителите. Десетки села били зверски опожарени; унищожени и сринати със земята били много крепости, църкви и манастири, загинали много чудни паметници от преминалия разцвет на българската държава. В целия живот на народа настъпила тежка промяна. Забравени били времената на радостта и щастието. Заредили се тежки мъчителни робски дни. Изтерзан от властването на самолюбиви феодали[33], разсипан икономически, народът попаднал в ръцете на жесток и фанатизиран завоевател - обречен на загиване и забрава. (Но силният, свободолюбив народ отстоял на зверствата на най-тъмните страници на робството, дълбоко запазил в себе си вярата за освобождение и своите национални традиции и любов към хубавото в живота - любовта към хубавата реч, песента, музиката и изкуството. Буден бил творческият дух на народа и нищо не е било в състояние да го угаси или унищожи. Живи били старите традиции на богатото по съдържание и форми многостранно народно изкуство, създавано столетия наред.)*

Отраснало сред трудни природни условия и тежък труд, родопското население се е отличавало с всички тези качества на нашия народ, развити в него в значителна степен. Скоро настъпил отново денят на мирен труд и ново проявление на творческите сили на нашите майстори в изкуството и строителното дело.

След като вълната на завоевателите отминала далече на север, южните и източните части на България, както отбелязва в своя труд „История Болгарии“ академик Державин, стават обект на масова колонизация. Верни на своя религиозен фанатизъм и ориенталски традиции, завоевателите обявили за

29.
Когато Салих ага в 1798 г. е поел управлението на каазата, конакът в основния си обем е бил построен (1798).

30.
Какъв е по кръв Салих ага? Българин-мохамеданин.
Най-силното помохамеданчване е било между 1670 и 1700 г. Неговата прабаба - втората жена на юрука от 78 оджак - Исеин бей, роден в Гюмюрджина около 1700 г. - син на дъщерята на юрука Осман бей (дошъл в Гюмюрджина около 1680 г.) от Средна (Туркестан) и Мала Азия. Исен бей е неистински прадядо на Салих ага. Неговата втора жена, натурализирана сръбкиня е майка на дядо му - Мехмед Кьор ходжа - родоначалник на Ахъ-Челебийските управители от 1751 до 1840 г. По други данни Салих ага е третият син на Сюлейман (син на Мехмед Кьор Ходжа), пръв от втората му жена Стана Християнката, от Райково (след смъртта на първата му жена мохамеданка).
Има предание, че в Цариград името му се е споменавало с прозвището „Гяуринът“.

31.
Отоманската (е по-точният исторически термин)

32.
и Византия

33.
български и византийски

* Целият този пасаж опростява сложното икономическо и културно развитие на Среднородопието, в което идват юруците и установяват феодалния ред на „вакъфски“ и „султански“ земи в него. По-късно става заселването на българи, дошли от запад, които заедно с оцелелите местни хора - християни и помохамеданчени българи образуват една нова българска народностна група в този край.

„вакъфски“ владения (т. е. посветени на светилищата Мека и Медина) красивите гори и поляни на Родопите, които ги пленили със своята девственост и благородно величие. Вакъфска земя е била и Среднородопската област - тогавашната Ахъ-Челебийска[34] кааза (днешните Смолянска, Девинска, Златоградска и Маданска околия), която се простирала до гр. Ксанти (Гърция). Управлението на тази „вакъфска“ земя е било поверено на юруците от 78 оджак, така наречените гюмюрджински юруци, по името на град Гюмюрджина, който им бил главен управителен град.

„Селското друговерско население на тези владения (т. е. - вакъфските - бел. моя, М. М.) - пише академик Державин, - е било юридически напълно свободно и почти не се е облагало с никакви правителствени и обществени налози. Специални султански фермани уреждали юридическото положение и свобода на населението на вакъфските земи. Всяко нарушение било застрашавано с наказание, независимо от чина и длъжността (т. е. политическото положение - бел. моя, М. М.) на провинилия се, тъй като това нанасяло вреда на благотворителните цели, на които е било длъжно да служи населението. В селищата на привилегированите райони властта на завоевателя е била представена обикновено само от един административен чиновник, за когото не е била задължителна принадлежност към господстващата нация (С това се обяснява по-късно избирането на управители от потурчените българи - помаците, близък на които е и Салих ага, но от старо юрушко коляно - бел. моя, М. М.). Личността, имуществото и стопанството на тези селища се намирали в пълна безопасност; финансовите и други административни органи на властта нямали право да се месят в техния вътрешен живот.“

При тази историко-икономическа ситуация лесно е да се разбере как е било възможно издигането на хора, непринадлежащи към господстващата нация за местни владетели, какъвто е българинът-мохамеданин Салих ага. За неговия произход важи напълно следната бележка на Митхат паша, управителя на Дунавския вилает: „...има повече от един милион мюсюлмани. Тези мюсюлмани не са дошли от Азия, както обикновено мислят. Това са потомци на онези българи, преобърнати в исляма в епохата на завоеванието и следващите години. Това се деца на същата тая страна, на същата тая раса, от същото това коляно. А измежду тях има и една част, които не говорят друг език, освен българския.“[35]

В края на XVIII в. след поражението на турците при Виена започва бавното загниване и разлагане на Османската империя - основана на зверствата и жестокия феодален гнет държава. В икономическата ѝ структура настъпват дълбоки промени. Прекратяването на доходите от плячката и непосредственото заробване на чужди територии довежда до разлагане и отслабване на централната власт поради налагащия се феодален начин на управление на различните административни области. Изражда се спахийството и все по-силно и по-силно завоевателите се привързват към земята, като сигурен източник на материални блага и доходи. Засилва се експлоатацията на поробените и се пораждат вътрешни борби за местна власт и господство. Политически силната управляваща турска върхушка се е оказала икономически неспособна да движи развитието напред. По силата на своето положение, борейки се за съществуване, с това се заел поробеният народ и скоро от неговите недра се явяват първите наченки на една нова потисната, но икономически засилваща се класа - българската еснафщина - носителка на новите стокови отношения на капиталистическата икономика. Начева се бурно възраждане на бита и икономиката, културата и съзнанието на поробеното население. Родопският край (не)[36] е последен в това всеобщо „покълване“. Когато славата на Пазвантооглу от Видин замира с удара на ятагана, който отрязва главата му, в най-хубавите гънки на Родопите, след жестока драма на зверски кръвопролития, един нов отцепник от султана обявява своята власт за независима от разлагащата се върхушка на Цариград.[37] Този феодален владе-

34.
По името на първия турски управител Ахъ-Челеби, придворен лекар-хирург (хекимин-джирарх), собственик на тази част от Родопите до 1725 година. Областта му била подарена от султана за държавни заслуги.

35.
Никой за съжаление не споменава също за натурализираните юруци, „вляли“ кръвта си в мохамедански и християнско-мохамедански фамилии. Макар мохамеданин, Салих ага не би могло директно да бъде причислен към помохамеданчените българи, защото той е син на баща: потомък - мохамеданин и майка: българка - християнка. Натурализацията на тези родопски мохамедани към насилствено помохамеданчените родопски християни е ставала в течение на два века - XVIII и XIX в.

36.
В оригинала грешно е записано „не“.

37.
Салих ага е съвременник на знаменателни исторически събития в Европа. Ако се приеме, че той поема управлението от баща си Сюлейман на възраст между 35-40-години, той е бил зрял мъж, когато избухва Великата Френска революция (1789). В първата година на неговото управление войските на Бонапарт стъпват в Египет (1798). Той вече е управлявал повече от 10 години, когато Наполеон влиза в Москва (1812), а битката при Ватерлоо (1815) го заварва по средата на управленческия му период. Пет години преди смъртта му той трябва да е знаел за стълкновението мужду Каирския паша Мухамед Али със султанската армия и за победата на египетската войска (1833), водена от сина му Ибрахим паша. Войната на Отоманската империя с Руската империя (1808-1829), Сръбското въстание (1815) и гръцкото въстание (1821) също се вписват в годините на неговата биография.
При всичките тези събития в Европа и Средиземноморието, Салих ага живее и управлява в Среднородопието като наследствен феодал.

Фиг. 5.
Родословието на Салих ага Пашмаклийски

РОДОСЛОВНО ДЪРВО НА РОДА НА **МЕХМЕД КЬОР ХОДЖА** С ОБОЗНАЧЕНИЕ НА СГРАДИТЕ, ПОСТРОЕНИ ЗА НУЖДИТЕ НА ТОЗИ РОД

МЕХМЕД КЬОР ХОДЖА

УПРАВЛЕНИЕ
1751-1779
ЧЕПЕЛАРЕ, АСЕНОВГРАДСКО
РАЙКОВО, СМОЛЯНСКО

КОНАК В ЧЕПЕЛАРЕ
ЖИЛИЩНА КУЛА В ЧЕПЕЛАРЕ
КОНАК В РАЙКОВО

СЮЛЕЙМАН АГА
УПРАВЛЕНИЕ
1779-1797
ПАШМАКЛИ
КОНАК В ПАШМАКЛИ

ПИР АГА
ПАШМАКЛИ
КОНАК В ПАШМАКЛИ

ЖАФЕР ДЕРВИША
РАЙКОВО
?

САДЪК
ЧЕПЕЛАРЕ
?

ИСЕН АГА
РАЙКОВО
КОНАК В РАЙКОВО

ДЕЛИ БЕЙ
РАЙКОВО
КОНАК В РАЙКОВО

АЛИ БЕЙ
РАЙКОВО
КОНАК В РАЙКОВО

САЛИХ АГА
УПРАВЛЕНИЕ
1797-1838
ПАШМАКЛИ
КОНАК В ПАШМАКЛИ
ЧИФЛИК В ТУРЯН

МУСТАФА АДЖИ АГА
ЧЕТАК
(УСТОВО)
КОНАК В ЧЕТАК

ЛИМАН ШИШМАН АГА
ПАШМАКЛИ
КОНАК В ПАШМАКЛИ

БРАХОМ БЕЙ
ПАШМАКЛИ
КОНАК В ПАШМАКЛИ

ХАСАН БЕЙ

СЮЛЕЙМАН БЕЙ

БРАХОМ БЕЙ

ЕМИН БЕЙ
СМИЛЯН
КОНАК В СМИЛЯН

ТАХИР БЕЙ
ПАШМАКЛИ
КОНАК В ПАШМАКЛИ

ЕМИН БЕЙ
ПАШМАКЛИ
КОНАК В ПАШМАКЛИ

ДЪЩЕРИ НА САЛИХ АГА
ТОЗБУРУН (МОГИЛИЦА)
ЧИФЛИЦИ НА АГУШЕВИ В ЧЕРЕШЕВО

БЕЛЕЖКА НА АВТОРА:

РОДОСЛОВНОТО ДЪРВО Е СЪСТАВЕНО ВЪЗ ОСНОВА НА ДАННИТЕ, КОИТО НИ ДАВА ВАСИЛ ДЕЧЕВ В КНИГАТА СИ „МИНАЛОТО НА ЧЕПЕЛАРЕ“, ТОМ I И ПО ПРОУЧВАНИЯТА НА АВТОРА. ВСИЧКИ АРХИТЕКТУРНИ ПАМЕТНИЦИ (КОНАЦИ И ЧИФЛИЦИ), ПРИНАДЛЕЖАЛИ НА РОДА НА МЕХМЕД КЬОР ХОДЖА И СРОДЕНИЯ С НЕГО РОД НА АГУШ АГА СА ИЗСЛЕДВАНИ И ПОДРЕДЕНИ ПО РОДОСЛОВНО ДЪРВО, СЪЩО ОТ АВТОРА. ПЪЛНИТЕ МОНОГРАФИИ ЗА ТЯХ СЕ СЪДЪРЖАТ В НЕИЗДАДЕНИЯ МИ ТРУД „КОНАЦИТЕ НА СРЕДНОРОДОПСКИТЕ ФЕОДАЛИ“ (ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА, ЗАВЪРШЕН В 1960 Г., СЪДЪРЖАЩ КЪМ ТЕКСТА СИ ОТ 250 МАШИНОПИСНИ СТРАНИЦИ И 500 ИЛЮСТРАЦИИ.)

тел, с убеждението, че Аллах го е пратил да управлява свещените му владения на земята, към които като „вакъфска земя“ се числели Средните Родопи - бил прочутият някога и (не) неизвестен сега Салих ага. Като че ли културната история на Родопите от времето на турското робство и Възраждането започва от него и неговите предшественици. Междуродовите борби в среднородопската област от последната четвърт на XVIII в. завършват с избирането на Мехмед Кьор-Ходжа от с. Чепеларе, за управител на Ахъ-Челебийската кааза (Надгробният му камък и до днес е запазен в мохамеданските гробища в с. Райково, Смолянско). Салих ага е негов потомък. (Фиг. 5). Наследил от баща си Сюлейман ага управлението на Ахъ-Челебийската кааза в 1798 година, той управлявал до 1838 година, когато за непокорство на султана бива удушен чрез измама в гр. Гюмюрджина (дн. гр. Комотини, Гърция).[38] Неговото 40-годишно управление бележи последните дни на феодалното икономическо развитие на Среднородопската област. След него започва бързото разлагане на феодализма под ударите на зараждащата се нова икономическа сила - буржоазията, която успява да измести в икономиката завоевателите и да застане начело в бързото развитие на новите капиталистически елементи. Салих ага, като син на този именно исторически момент, съчетава големите противоречия на времето си подобно на италианския хуманист Сиджизмондо Малатеста. Разликата е тази, че докато последният е син на новата класа - градската буржоазия, Салих ага е последният представител на загиващия феодализъм и предвестник на настъпващото ново време. Всъщност противоречивият характер на този самозван, смел, строг и могъщ владетел е резултат на дълбоките социално-икономически и политически противоречия, в които се е провеждала неговата политика на управление. Затова не е чудно, че този турски (по задължение) владетел, а по произход българин-мохамеданин, е бил отцепник от султана и същевременно покровител на друговерското българско население в Родопския край. Укрепил властта си чрез смъртта и кръвта на двама от братята си,[39] той в същото време е бил благороден и справедлив владетел, особено пристрастен към строителството, като един истински хуманист и син на Ренесанса. В. Дечев в своята книга „Миналото на Чепеларе“ пише: „Той (Салих ага - бел. моя, М. М.) не е бил само строг управител, но и отличен строител, агроном, лесничей и благодетел. Строил с пари и ангария конаци, джамии, църкви, училища, сводови мостове, чешми, калдъръмени пътища и други. През неговото управление християни и мохамедани били приравнени в политическо и юридическо положение.“ Салих ага управлявал еднолично, деспотично, което обезпечило в цялата управлявана от него област мир, спокойствие и сравнително социално благополучие. То, наред с голямата му материална мощ[40], му позволило да проведе едно забележително по своя размах строителство, от което една малка част, но най-важната, най-съществената, е разглежданият тук Конак на Салих ага в Пашмакли (Смолян).

38.
Виж накрая приложение II към оригиналната студия с песента за трагичната гибел на Салих ага. (стр. 61 и 62)

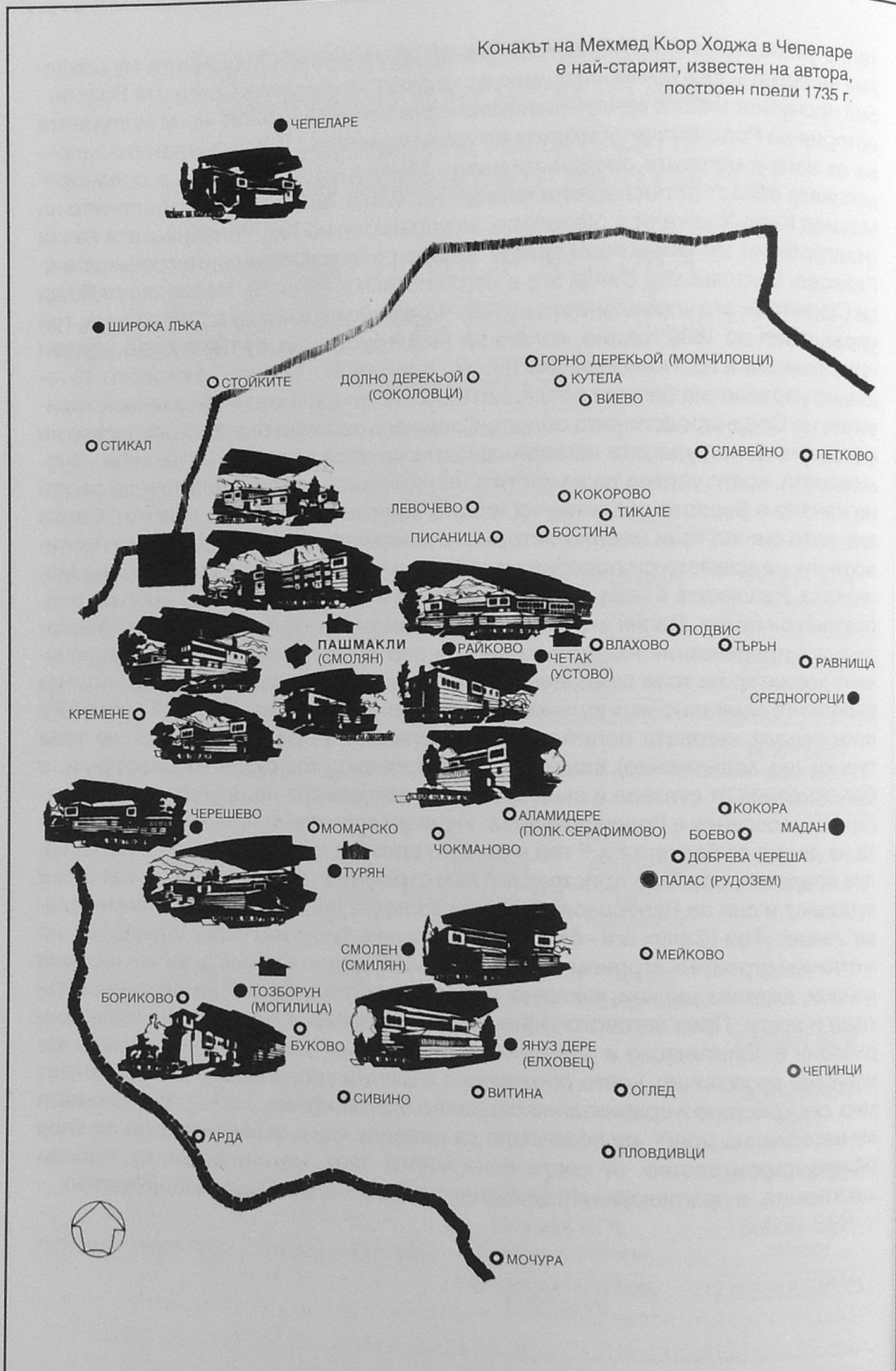
39.
Историческите данни представят смъртта на по-малкия му брат Аджи ага като наказание за разбойническата му дейност, заплашваща и спокойствието в Ахъ-Челеби (Пашмаклийско). По едни сведения по-големият му брат Брахом бей, чийто конак е бил по средата на Пашмакли, бил отровен чрез „лек“, пратен на болния Брахом бей от Салих ага. По други това не е вярно, Брахом бей умрял от собствената си смърт след тежко боледуване.

40.
Салих ага е владеел няколко планински вериги със всичките им гори, пасбища и други природни богатства, имал 40 товарни коне и мулета, 150 волове и крави и повече от 6-7 хиляди овце (по В. Дечев).

41.
Но най-важната

Фиг. 6.
Среднородопските конаци, построени за фамилиите на Мехмед Кьор-Ходжа и Агуш ага (ср. XVIII в. до ср. XIX в.) върху картата на Ахъ-Челебийската кааза

Конакът на Салих ага в Пашмакли >

ЛЕГЕНДА :

- РАЗРУШЕНИ КОНАЦИ, ИЗВЕСТНИ НА АВТОРА САМО ПО НАИМЕНОВАНИЕ
- СЕЛИЩА, В КОИТО СА СТРОЕНИ КОНАЦИ
- ГРАНИЦА НА АХЪ-ЧЕЛЕБИЙСКАТА КААЗА (ЮЖНАТА Й ЧАСТ СЕ ПРОМЕНЯ СЛЕД СРЕДАТА НА XIX ВЕК - ВИЖ ДОПЪЛНИТЕЛНО ПРИЛОЖЕНИЕ II)
- ДНЕШНА ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА НА БЪЛГАРИЯ

„Та чули ли сте, не ли сте,
кина е ново станало,
в Пашмаклъ село голямо,
Салих ага е загинал,
в Гюмюжуне касабо,
в пашовине сарае,
на високине кьошкове."

Родопска народна песен
XIX в.

4

Салих ага действително е бил голям строител - заказчик[41]. Установеното през време на неговото управление икономическо равновесие на класовите сили и юридическото приравняване на християнското и мохамеданското население в Смолянския край, е благоприятствало за развитието на едно строителство в широк мащаб. И това строителство е станало възможно както благодарение на голямата икономическа мощ на владетеля, който не жалил средства да строи и създава материална основа и богатство на своята власт, така също и на голямата му амбиция да блесне със своята сила на творец и управител, като създава за своите нужди и тези на близките си подходяща обстановка.

За изпълнението на тези задачи той привлякъл както грубата физическа сила на населението, което на ангария доставяло строителните материали от различни места на смолянския район, но също така и прочутите в цялата Отоманска империя родопски майстори - зидари. Имената на тези десетки майстори са ни почти неизвестни, но техните произведения с право времето ще нареди измежду най-хубавите художествени постижения на нашето народно строително изкуство.[42]

Дюлгерският занаят в Родопите е бил почитан и пазен от поколения на поколения. Той носел хляб на много родопски майстори-зидари, които рано напролет тръгвали на гурбет към Източна Тракия, Цариград, Солун, Мала Азия или Беломорските острови и се връщали късно наесен със спестеното от припеченото, за да осигурят едногодишното съществуване и преживяване на семействата си. Създадени са много обичаи и песни, които ни дават представа днес за този важен момент в живота на редица родопски селища и на родопското население. Но от средство за препитание, този занаят е бил издигнат в степен на едно силно, ярко изразено народно изкуство.[42, 43] Търпеливото изучаване на занаята след дългогодишно чиракуване при майстор е преминавало в творческа преработка на видяното и правеното, за да се стигне (до създаване на истинско високохудожествено, реалистично изкуство).[44] Плод на тази творческа преработка на видяното и правеното, плод на самобитното реалистично строително изкуство[42] на родопските майстори-зидари се явява Конакът на Салих ага в Смолян, едно от най-забележителните произведения в родопската архитектура, а също така и съвременните му не по-малко значителни сгради (Фиг. 6), като: конакът на Мехмед Кьор-Ходжа в с. Чепеларе, Асеновградско, конакът на Кьор-Ходжа в с. Райково, Смолянско, конакът на Агушеви в с. Могилица, Смолянско, Делибеевият конак в с. Райково, Смолянско, двете летни стопанства на Агушеви в с. Черешево, Смолянско, лятното стопанство на Салих ага при с. Турен, Смолянско, конакът на Емин бей в с. Смилян, Смолянско, конакът на Брахом бей в Смолян, конакът на Пир-ага в Смолян[45], редица пътища, мостове, джамии и др. Всички тези сгради и съоръжения свидетелстват, от една страна, за голямата строителна дейност на Кьор-Ходжа и неговите потомци (главно Салих ага), плод на икономическото благосъстояние на родопските управители, а от друга, за голямата строителна

41.
Днес би било по-правилно да се каже: строител - инициатор.
42.
Така се пишеше тогава, а и до днес. Но се касае за постижения на архитектурата като съществен и ценностен белег на всяка цивилизация.
43.
Всъщност става въпрос за една „голяма" архитектура, като високо постижение на архитектурното творчество (създаване на пространствено-тектоничната идея) и строителството (реализацията на архитектурния замисъл).
44.
По-точно е да се каже до „високото ниво на майсторството"
45.
Гл. фиг. 6

традиция, опит и изкуство[44] на скромните, самоуки, но талантливи родопски майстори-зидари. В един период от 40-50 години били построени не само го-реизброените най-забележителни паметници, но и редица други сгради от светски и култов характер, които днес са ни известни по оскъдни данни в значително по-малка степен.

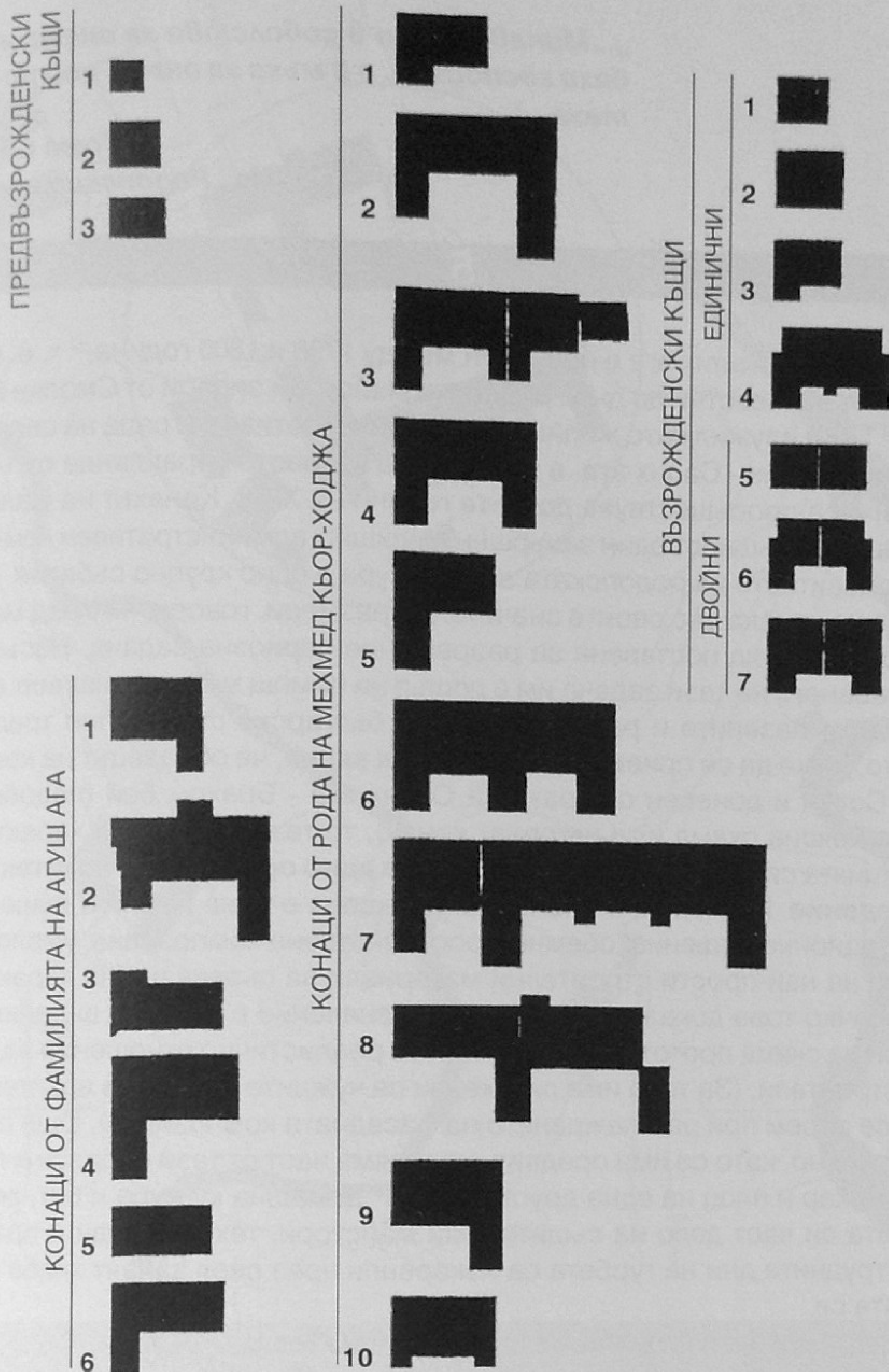
От сградите, построени в този богат на строителство период, Конакът на Салих ага в Смолян е най-монументалната и най-значителната в архитектурно-композиционно и ситуационно отношение и при това най-малко известна и изучена (Фиг. 7). По своя мащаб той значително надхвърля другите подобни нему сгради, което ясно личи от Фиг. 8.

Както ще се убедим в настоящото изследване, тази сграда има голямо значение и влияние върху по-нататъшното развитие на родопската архитектура през епохата на Българското възраждане, което в Родопите настъпва от средата на XIX в. и продължава до 10-те години на XX в., когато Родопският край бива освободен от турско робство в 1913 г.[46]

Фиг. 7. Конакът на Салих ага Пашмаклийски (сн. 1920 г.)

Конакът на Салих ага е една сграда със жилищно-административно предназначение. Построяването му е трябвало да задоволи изискванията на стопанина: от една страна, да създаде жилищен „дворец" за него и приближените му, който импозантно и монументално да господства над цялата околност и, от друга страна, да се създаде за владетеля атмосфера за най-големи удобства на живот и управление, отдих и репрезентация. Анализът на архитектурата на конака показва, че нашите майстори, прочути със своето майсторство в Отоманската империя, са се справили с тази задача без преувеличение блестящо, показвайки при употреба на най-обикновени и прости строителни материали високоразвито чувство за обемно-пространствена и фасадна композиция, за максимална техническа и художествена целесъобразност и за дълбоко осмислен и добре съчетан с цялостната композиция на фасадите и интериора, детайл.

Фиг. 8. Сравнителна таблица за големината на жилищните корпуси в конашките ансамбли и на среднородопските предвъзрожденски и възрожденски къщи (в един и същ мащаб)

I. НАРОДНИ КЪЩИ ОТ ПРЕДВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПЕРИОД

1. Юрушка колиба
2. Колибарска къща.
3. Къща на поп Георги в Райково.

II. А. КОНАЦИ ОТ ФАМИЛИЯТА НА МЕХМЕД КЬОР ХОДЖА:

1. Конак на Мехмед Кьор ходжа в Чепеларе.
2. Конак на Мехмед Кьор ходжа в Райково.
3. Конак на Дели бей и Али бей в Райково.
4. Конак на Пир ага в Смолян.
5. Конак на Сюлейман и Шишман ага в Смолян.
6. Конак на Брахом бей в Смолян.
7. Конак на Салих ага в Смолян.
8. Конак на Тахир бей в Смолян.
9. Конак на Емин бей в Смилян.
10. Конак на Хасан бей в Смилян.

Б. КОНАЦИ ОТ ФАМИЛИЯТА НА АГУШ АГА:

1. Конак на Аджи Осман и Агуш ага в Райково.
2. Конак на Агуш ага и Аджи Исен в Могилица.
3. Конак на Сали Мехмед Агушоолу в Могилица.
4. Чифлик I в Черешево.
5. Чифлик II (жилище А) в Черешево.
6. Чифлик II (жилище Б) в Черешево.

III. ВЪЗРОЖДЕНСКИ КЪЩИ:

А. Единични:

1. Пандалийската къща в Смолян.
2. Къща на Райчо Радев в Райково.
3. Хаджи Момчиловата къща в Райково.
4. Пангаловата къща в Райково.

Б. Двойни:

5. Папардовата къща в Райково.
6. Чешитевата къща в Райково.
7. Гьорджевата къща в Райково.

„...Минаваха дни в доволство за онези, които бяха господари, и в мъка за онези, които работеха...“

Тома Садукей
(Из „Родопски легенди“)

5

Конакът на Салих ага е построен между 1798 и 1800 година,[47] т. е. в края на XVIII в. от неизвестни до днес родопски майстори зидари от Смолян и Смолянско.[48] Той е служил като жилищна и административна сграда на своя строител и собственик - Салих ага, в периода на неговото управление от 1798 до 1838 година, а просъществува до 30-те години на XX в. Конакът на Салих ага представлява всъщност един завършен жилищно-административен комплекс, който в развитието на родопската архитектура е едно крупно събитие. Самата сграда на конака със своите значителни размери, говори, че пред майсторите зидари е била поставена за разрешение сериозна задача. Несъмнено при решаването на тази задача им е дошъл на помощ многогодишният строителен опит и пазените и развивани стари български строителни традиции, при което, даже да се приеме преданието за вярно, че образецът на конака е взет от Солун и донесен от брата на Салих ага - Брахом бей (подобна, но много по-неясна схема има неговият конак), то тази сграда е в характера и композицията си самобитна и представлява **едно оригинално архитектурно произведение**. Настоящият анализ ни убеждава в това. Нейният външен облик, ситуационно решение, обемно-пространствена композиция, умелото използване на най-прости строителни материали за създаване на характерен облик, всичко това доказва, че решаващо значение е имал не виденият или пренесен на скица прототип, а творческото реалистично отношение на майсторите строители. (За това има ли и какви са чуждите влияния в архитектурата,[49] ще се спрем при разглеждането на фасадната композиция). Още повече това е валидно, като се има предвид, че голяма част от тези образци и прототипове, макар и плод на една друга, „чужда“ домашна култура и бит, са били в голямата си част дело на същите тези майстори, техните деди и прадеди, които в трудните дни на гурбета са изкарвали чрез своя занаят хляба на семействата си.

В изграждането на конака е взело участие голяма част от подвластното на агата население, което е било задължено да работи ангария. Чрез ангария на местостроежа са били доставяни всички необходими за целта строителни материали - камъни, пясък, чакъл, вар, дървени материали и други. От далечни разстояния са били пренасяни на гръб по най-първобитен начин или извозвани с коли и катъри специално отсечени и издялани греди, подложени преди влагането в строежа на специален режим, за да отговарят на всички изисквания на едно трайно, сигурно и здраво строителство. Всички общи строителни работи на строежа също са се извършвали ангария, а на майсторите зидари е било плащано в зависимост от тяхната обученост и проработеното време - надница (гюнлюк). Двадесет и два цигански дюкяна (според преданието) са снабдявали строежа с ковани гвоздеи. И така с потта и тежестите, понасяни от работещите ангария мъже и жени, Салих ага при решителното участие и роля на неизвестните нам майстори-строители, построява своя конак, за да му служи и свидетелства за неговата власт (Фиг. 9, 10, 11).

Конакът на Салих ага като един жилищно-административен комплекс е представлявал сериозно изпитание за неговите строители и тяхното майсторство. И те са вложили действително много умение и чувство в изграждането му и създаването на един забележителен архитектурен паметник - забележителен с чистотата на плановата и фасадната композиция и с простотата

47. Допълнителни проучвания показаха, че построяването на първата сграда завършва в 1798 г. В същата година Салих ага влиза в нея като управител на каазата и наследник на властта от баща си - Сюлейман ага.

48. Не е известно дали нямат участие майстори от Беломорска Тракия и македонски дюлгери. Първоначалната симетрична сграда с дължина 51 метра се удължава на запад с още едно крило - до 67 метра дължина. Не е известно дали това е направено от майстора на първоначалната сграда.

49. Малко е странно за тогавашното време в границите на Отоманската империя, при господстването на исляма, в жилищната култура на среднородопските феодали от фамилията на Мехмед Кьор ходжа да се говори за „чужди влияния“, имайки предвид влияния, дошли в Родопите от юг и изток. Та нали това е била една империя. И все пак. На този въпрос специално съм се спрял в „Конаците на среднородопските феодали“ (Принос към историята на българската архитектура). В известен смисъл трябва да се разбира как би погледнал изследователят на този проблем, ако не бе българин, обременен от заучените в училище представи за турското робство само като история на насилие, което исторически не е съвсем точно, особено за някои територии в империята със „специален“ като „вакъфския“ статут на съществуване и управление, както и за „мирните“ периоди в нейното съществуване.

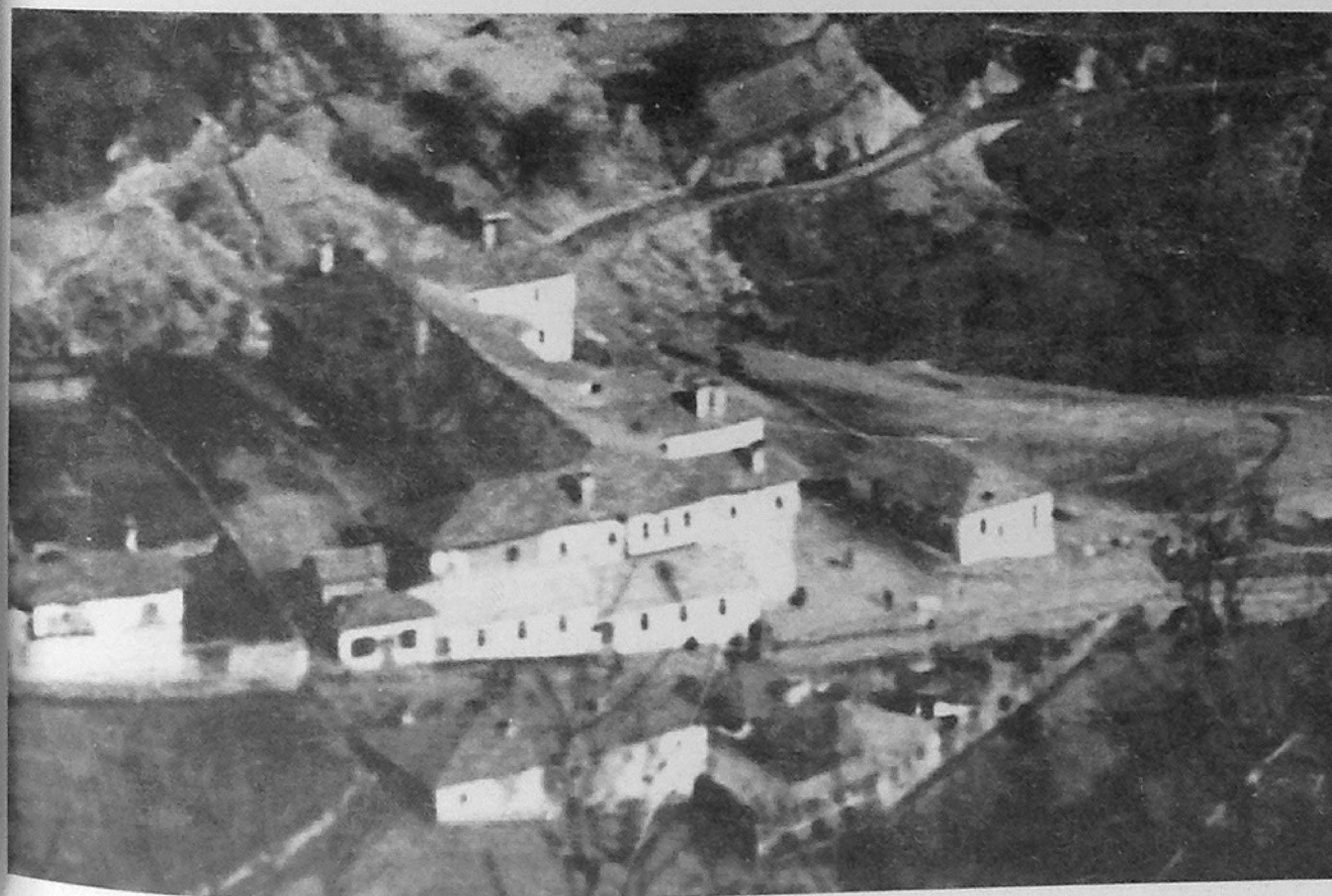
Фиг. 9.
Архитектурен ансамбъл на Конака на Салих ага в Пашмакли. Ситуация съгласно кадастрална снимка от 1927 г. (картони № 7 и 8).

< Конаци на Салих ага и Тахир бей.

< Молла Асановата къща

< Конак на Лиман Шишман ага (останки към 1930 г.)

< Урва на Салих ага (дн. Смолянски водопад)

Фиг. 10.
Конак на Салих ага в Пашмакли. Фотоснимка от северозапад от 1920г.

Фиг. 11. Конаци на Салих ага и Тахир бей, Пашмакли Копие от полската снимка, 1927 г.

Фиг. 12. Копие от кадастралния картон на геодезическото заснемане на Конака на Салих ага в Пашмакли, направено в 1927 г.

на своето обемно решение и членение,[50] в което се крие фактически **оригиналната самобитност на това произведение**. Самата сграда на конака с дължина малко повече от 67 м и широчина на основния тракт около 12 м (точните размери са дадени във Фиг. 12), е била изградена в няколко етапа. Първоначалният етап, изграден в края на XVIII в., е представлявал една чисто симетрична сграда с четири ризалита и е била построена за период от около две години. Кога е пристроено западното крило, не е известно. Но може с положителност да се твърди, че този втори етап не е бил извършен дълго след първия, тъй като там вероятно е трябвало да се разположат жилищата на ратаите на агата (както това личи от вътрешното разпределение на пристроеното крило). В резултат се е получила една свободно третирана архитектурна композиция, в която пристроената във втория етап част не дразни със своя обем и архитектура, а напротив - се свързва добре и даже обогатява обема като засилва вертикалните акценти в него. По-късно към нея е била пристроена още една малка част на север. Също така по-късно (около 1815-1820 г.) са били построени Тахир-беевите къщи,[51] за сина на Салих ага, северно от конака на последния, които допълват ансамбъла. Заедно с изграждането на конака на Салих ага, вероятно са били построени и стопанските сгради, разположени западно от него отвъд калдъръмената улица. Малката сграда към конака, която е била разположена до югозападния ъгъл на крилото от втория етап, е едно значително по-късно съоръжение (около 1840-1850 г.) и е служило само за административни цели (Фиг. 13). Може би след смъртта на Салих ага там е бил командният пункт на настанената в конака турска войска. В началото на XX в., когато конакът се е използвал от настанената в него българска войскова част - 21 Пехотен полк, са били направени още редица пристройки, които ясно личат на фотоснимката, поради своята несвързаност с архитектурата на конака и покриването им с марсилски керемиди в едноскатни и двускатни покриви (Виж фиг. 17). Още преди да настъпи XX век, т. е. в турско време, сградата е била превърната в казарма, след като заедно със смъртта на Салих ага, измамен и убит в Гюмюрджина през 1838 г., настъпва и краят на неговото управление и относително политическо спокойствие в Средните Родопи. Още тогава във вътрешното разпределение на сградата са били извършени редица промени, които обаче са били доста незначителни. Вероятно по същото време е бил обезобразен и хубавият двор пред сградата и са били съборени оградните зидове, които са затваряли вътрешното пространство на двора. С освобождението на Родопския край (и Смолян) в 1913 г. сградата бива превърната в казарма на 21 Пехотен полк, като за целта е била основно преустроена в планово отношение. Били съборени голяма част от вътрешните преградни стени между стаите и потоните, за да се образуват необходимите „ротни помещения“. Тези преустройства са били извършени безогледно, само с цел да се задоволят нуждите на войсковата част. Около 1915-1918 година, значително пострадал от направените преустройства, конакът е бил изцяло измазан от стрехата до нивото на двора, като по такъв начин е загубил много от първоначалния си (образ)[52] и фасадно въздействие.

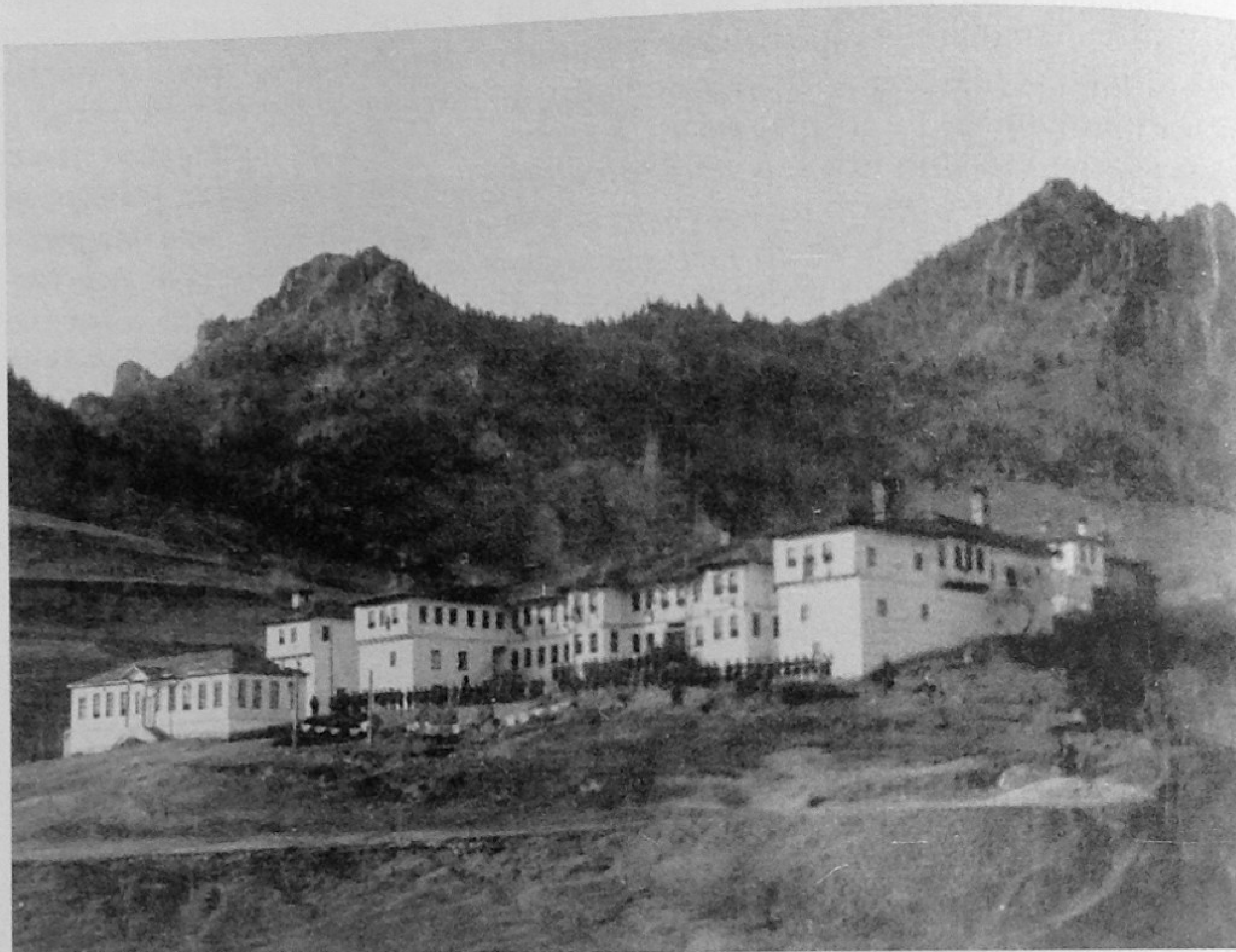
При едно пълно нехайство от страна на новите му обитатели, при едно престъпно неразбиране на неговата (художествено) архитектурна стойност, при липса на елементарна грижа към паметниците на архитектурното ни наследство, проявявано от тогавашните власти и царския режим, е било допуснато Конакът на Салих ага в Смолян, това забележително произведение в историята на родопската архитектура (Фиг. 14), да бъде до основи сринат през 1929-1930 година.[53, 54, 55]

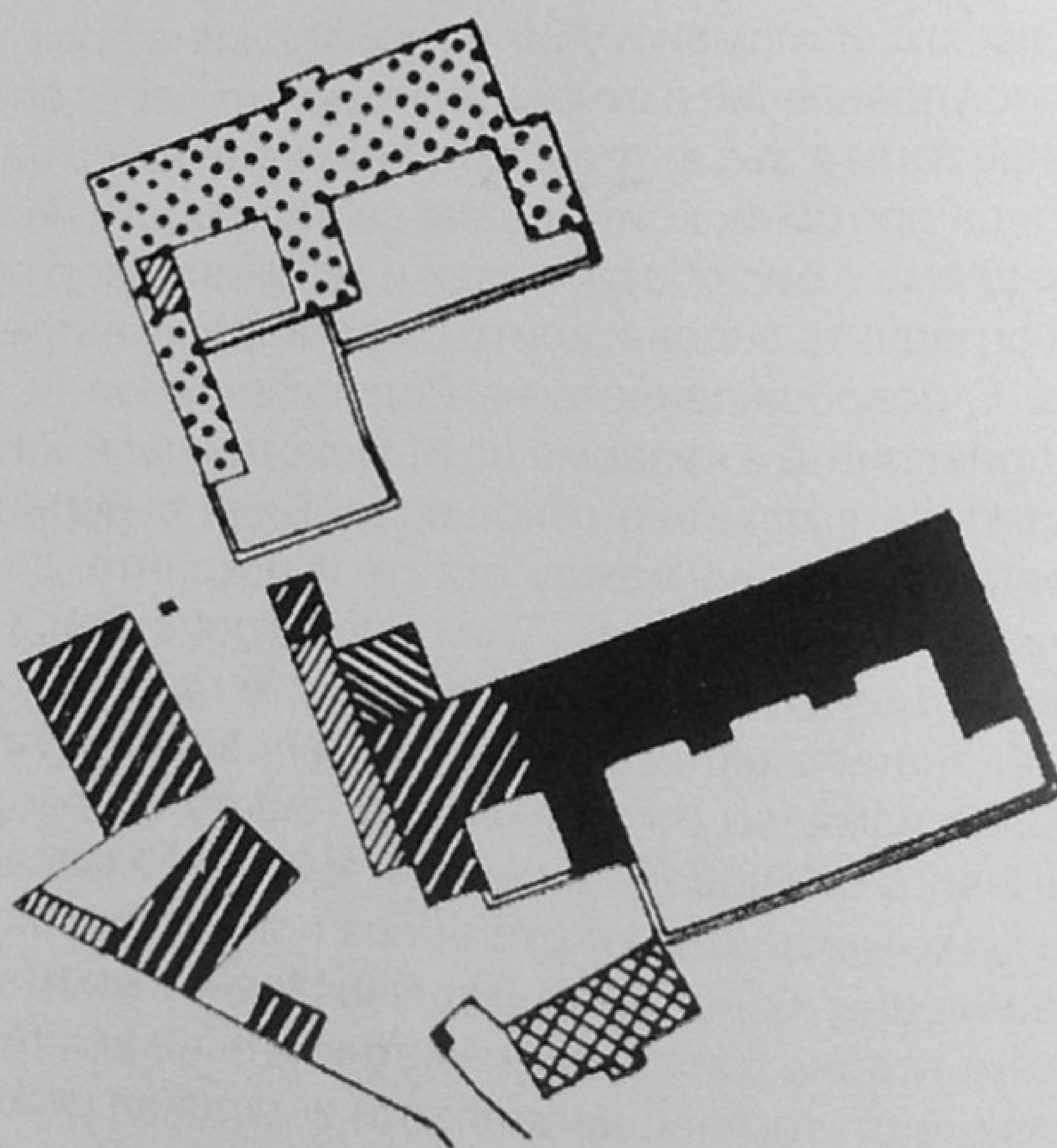
Днес от целия жилищно-административен комплекс се е запазила само една незначителна част от източното крило на Тахир-беевите къщи.[56]

Доста оскъдни са данните и материалите за тази забележителна сграда, запазена до днес. Тях ние изброихме по-горе. Не е изключено при продължаване на търсенията от наша страна да открием нови и нови данни и

50.
Това „очистване“ на обема и членението е истинската родопска българска черта на това творение, независимо кои са и от къде са неговите творци.
51.
Конакът на Тахир бей.
52.
характер
53. Последни са били изровени камъните на основите, за да бъдат използвани за новия строеж (1931 г.) на военните казарми.
54.
В Конака на Салих ага е живял около 6 месеца през 1914 г. бележитият български композитор Маестро Атанасов, като капелмайстор на полковия оркестър.
55.
Известно е, че някакъв офицер от командването на 21 Пехотен полк успял да снеме и опакова, за да запази розетката над миндера на агата в кьошка на главния потон от втория етаж на конака. Същата е била направена с инкрустирани между дървени летвени профили различно оцветени планински кристали, подложени на разноцветно кадифе. По-късно тази розета е била превозена неизвестно къде. В нашите музеи такава не се съхранява.
56.
Касае се за конака на Тахир бей. Това беше преди 40 години.
Не е изключено конакът на Тахир бей да е бил построен преди Конака на Салих ага, от баща му Сюлейман и да е останал за сина на Салих.
В оригиналната ми студия от 1957 г. за това нищо не се споменава.

материали,[57] които сами по себе си ще допълнят още повече представата за конака, но смятаме, че основното, отнасящо се до неговата планова, фасадна и обемна композиция и свързаните с тях проблеми, е засегнато и разгледано в светлината на един научен анализ в предлаганото изложение.

- Първоначалната сграда - 1798 г.
- Западно крило и стопански сгради 1803 - 1805 г.
- Конак на Тахир бей - 1815 - 1820 г.
- Пристройка от север - около 1820 г.
- Административна сграда около 1850 г.
- Пристройки от XX век.

Фиг. 13. Последната снимка преди разрушаването и периодизация на изграждането на ансамбъла на конаците на Салих ага и Тахир бей в Пашмакли.

57. През октомври 1957 г. на автора се отдаде да открие още една сграда, построена от рода на Кьор-ходжа (неизвестна дотогава), която не бе включена тогава в сравнителния анализ, тъй като липсваха всякакви данни за нея, освен една-единствена фотоснимка от 1920 година (годината на разрушението на сградата), намираща се у Т. Пинтиев от с. Райково, Смолянско. Тази сграда е конакът на Пир ага (Пир ага е бил брат на бащата на Салих ага). По-късно копие от снимката ми бе подарено от г-н Пинтиев от Райково с посвещение - пожелание за успешна изследователска работа. Днес той не е между живите.

Фиг. 14. Обща панорама на феодално-аристократичния жилищен ансамбъл на конаците на Салих ага и сина му Тахир бей . Реконструкция на автора. (Публикува се за първи път)

„Кой от вас не знае кои са конаците на Салих ага? Идете в Пашмакли и попитайте за казармите. Това са старите сараи на всесилния деребей, с единствената разлика, че по прозорците тогава имаше решетки, зад тях надничаха белите личица на харемките, а сегашният двор тогава беше градина, където цъфтяха рози, зюмбюли, карамфили и момина сълза."[58]

Тома Садукей

(Из „Родопски легенди")

6

Конакът на Салих ага (Фиг. 15) е бил разположен на намиращия се днес северозападно от града полегат хълм, заключен между две буйни планински реки.[59] Хълмът се спуска на юг на няколко естествени тераси и завършва с отвесен праг на около 200 метра от някогашния конак. При този праг (урва) буйната планинска река, която минава източно от конака, се излива в красив, висок около 25-30 м водопад, наричан „урвата на Салих ага" (Смолянският водопад). (Фиг. 16) Водопадът и днес представлява красива картина, но още по-красив и буен е бил някога, когато тук е текла повече вода и с шума си е огласял долината на р. Черна (приток на Арда). На изток хълмът се спуща стръмно към дерето, което подхранва водопада и което го отделя от днешната действителна територия на града. На запад хълмът е по-полегат и стига до по-малкото западно дере, което го отделя от започващите от него в западна посока възвишения. Именно в тази долна част на хълма, между двете дерета на около 200 м северно от днешния Смолянски водопад, се е белеела сградата на конака, потънала в зеленина и открояваща се на фона на гъстите тъмнозелени иглолистни гори зад нея,над които издигат своите ръбести форми отвесните риолитови скали на Червената стена.

58.
Първите „романтични" описания се появяват сред оскъдни литературни творби от типа на „Родопски легенди" на Тома Папратилов с псевдонима Садукей и в надписите на пощенски картички и фотографии от тридесетте години на XX век, в които присъства обозначението „Замък" и дори „Тайнственият замък" (върху пощенска картичка) или „Приказният замък" (по Т. Садукей - „Родопски легенди")
Те са далече, разбира се, от документалната истина. Защото не се касае например за харем, какъвто във среднородопските конаци няма, поради това, че среднородопските феодали са били българи-мохамедани едноженци. От друга страна, феодално-аристократическите им жилища - конаците, нямат пространственотектоничната система на замъци. Това са „големи къщи" с антураж от помощни сгради, затварящи по един или друг начин по-малки или по-големи дворни пространства.

59.
Виж Фиг. 9.

Фиг. 15. Конакът на Салих ага на фона на Червената стена Пощенска картичка (CARTE POSTALE) (1921)

Фиг. 16.
Урвата на Салих ага (Смолянският водопад).

Запазените снимки от 1911-1929 година не са в състояние да дадат представа за действителната първоначална зелена рамка на този ансамбъл, а още по-малко състоянието на днешния пейзаж дава представа за това. Значителна част от горите от 1800 година до днес е унищожена, а озеленяването около самата сграда съвсем не съществува и за него може да се съди само по преданията и легендите, тъй като и запазените фотоснимки не дават представа за него. За размера на унищожението на хубавите гори около конака свидетелства фактът, че цялата площ на днешната долна част на гр. Смолян (източната), покрита някога с хубави иглолистни гори, е била изсечена и коренно променена. На мястото на някогашната гъста гора днес расте градът Смолян.

Така разположен всред заобикалящата го природна рамка, повърнат на 18 градуса на изток, Конакът на Салих ага е имал най-изгодната ориентация както по отношение на осльнчаването и предпазването от северните и северозападни ветрове, така също и по отношение на разкриващите се към него от околните местности и пътища перспективи. От своя страна такова ситуиране на сградата е давало възможност на обитателите да имат открит поглед към чудесните панорами на лежащия пред конака терен. Сградата със своята строгост, прости форми и чистота на композицията, сякаш е повтаряла в един по-благороден, по-звучен и мек акорд строгите и прости форми и тонови контрасти на заобикалящата я природа.

60.
Точното място бе установено въз основа на кадастрални картони 7, 8 и 10 от кадастралната снимка на гр. Смолян, направена през 1927 г.
61.
композиционни.
62.
пластика, пластично
63.
Конакът на Тахир бей.
64.
Ширината му бе измерена от мен (1.55 м) южно от гр. Смолян, от запазените до днес (1954) участъци от него. Пътят е водил към Ксанти и Гюмюрджина, по трасето на древния римски път.

В ситуирането на сградата[60] проличава умението на нейните майстори да я приспособят към релефа на терена, без излишни изкопни работи, умело използвайки естествените тераси на хълма. Затова и цялата композиция на ансамбъла в напречен разрез представлява една стъпаловидно развита градация на обемите, в която всяка съставна част, всяка сграда стои на своето място и органично се свързва с останалите и с естествения терен. Що се отнася само до Конака на Салих ага, денивелацията, която е трябвало да бъде преодолявана, е рационално използвана, като от южната страна конакът е представлявал една триетажна сграда, а от северната само етаж и половина. Тук е проявена една от най-характерните особености на родопската архитектура - създаване на живописен, уравновесен архитектурен обем върху един раздвижен, с ясно изразена денивелация терен. Разположена по хоризонталите в своята значителна дължина от 67.05 метра, сградата е доминирала над заобикалящия я ландшафт.

В обемното си и силуетно оформяне Конакът на Салих ага притежава редица (художествени)[61] достойнства. Преди всичко майсторите строители са създали един симетричен обем с подчертана монументалност, едно свободно стоящо тяло, разчленено с четири вертикални акцента (ризалити). Това е била най-първата сграда. Крайните две крила са затваряли един параден двор, за чието оформление ще говорим по-долу. Впоследствие първоначалната симетрия бива нарушена от пристроеното западно крило. С това вместо да се намалят (художествените)[61] качества на това архитектурно произведение се увеличават. Обемът става една по-свободна, по-живописна решена композиция, единна по (архитектура),[62] пропорции и мащаб, която със заобикалящия я не по-малко живописен пейзаж, влиза в едно хармонично единство. С построяването на останалите сгради обемното и силуетно въздействие на ансамбъла още повече се обогатява. В единството на мащаба и умелото ситуиране на сградата в терена се крие значителна част от голямото (художествено)[62] въздействие, което тя е имала. Богатството на тази композиция за приближаващия зрител се разкривало не изведнъж, а постепенно, като перспективите от различните главни зрителни точки са показвали това богатство в цялата му сила и разнообразие. Разчленението на двата главни обема - Конакът на Салих ага и разположените зад него къщи на Тахир-бей,[63] е направено с такова майсторство и вещина, че от две жилищни сгради е създаден многолик и пластично раздвижен архитектурен ансамбъл, богат със светлосенки, членения и градиране на архитектурните мотиви (Фиг. 17).

До комплекса на конака се е стигало по калдъръмен път,[64] по който, преминавайки над източното дере, пристигащите са се движили на запад успоредно на сградите. Това е давало възможност главната сграда да се обгърне триизмерно и цялостно от най-благоприятните зрителни точки и чак тогава зрителят се е доближавал до нейния западен ъгъл, откъдето е бил възможен достъпът за двора пред нея. По такъв начин чрез едно удобно и леко преодоляване на наклона, движейки се по хоризонталите на терена, посетителят е могъл да стигне до виждащия се отдалече конак.* Налице е едно ситуационно решение, в което има същата онази зрително-перспективна концепция, характерна за древните архитектурни ансамбли. Една концепция, която разкрива многообразието и живописните перспективи на архитектурния ансамбъл постепенно, показвайки на зрителя цялото богатство на неговата архитектурна композиция. Че действително в случая имаме такова богатство, личи от приложените обемно-композиционни схеми на перспективите на конака и околните му сгради при поглед от югоизток и югозапад (виж Фиг. 23 и 24).

---

* Добавен текст:
Във функционално отношение такъв подход към сградата е позволявал да се наблюдава още отдалече всеки приближаващ се пешеходец или конник.

Фиг. 17.
Изглед на цялостния архитектурен ансамбъл на конаците от югозапад

65.
умението
66.
пластична и внушителна
67.
Като че ли снишени в уважение към големия конак, пред тях.
68.
архитектонични и обемно-пластични

В перспективата, която е разкривал конакът при подхода към него от югоизток, се изявява на първо място големият обем на същинската сграда с проведеното в пет акцента, чрез ризалитите, вертикално членение, което на фона на скалите действа сполучливо, силно и хармонично. В това разчленяване проличава (изкуството)[65] на неговите майстори в създаването на верен мащаб на сградата и (художествена)[66] хармония между нея и заобикалящата я среда.

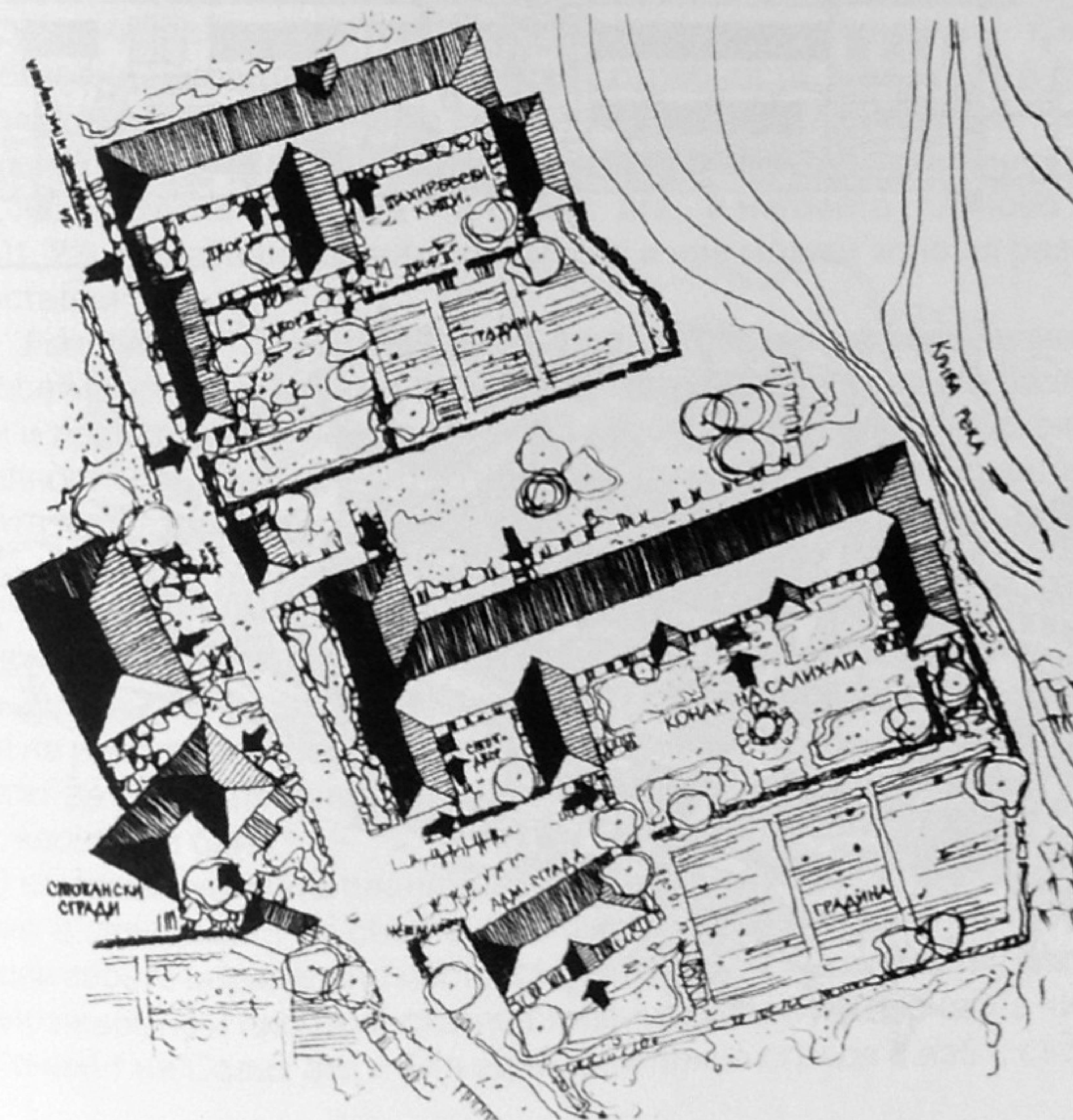
От югозападния ъгъл за приближаващия се зрител се е разкривала нова, още по-богата и по-живописна перспектива. Зад оптически скъсяващите се и сближени в дължина вертикални акценти (вече видими само три) се разкрива в няколко стъпала оградната стена на двора и сградите на Тахирбеевия конак. Всичко това доставя на зрителя едно богато впечатление, в което сякаш звучи един мощен и силен акорд - сградата на монументалния и величествен конак и зад него отекват като заглъхващо ехо по-малките, но по-живописни и обемно разчленени тела на втория конак.[67] И като фон на тази архитектурна симфония, написана с простите и чисти тонове на народното дюлгерско „изкуство", стои красивата и известна скала „Турлукът" - великолепна със своите форми.

Когато сравним архитектоничната композиция и ситуационното решение на Конака на Салих ага в Смолян с предшестващите го и съвременни нему подобни сгради, ние откриваме големите (художествени)[68] достойнства, които това забележително архитектурно произведение притежава, и освен това преди всичко налагащия се на погледа крупен мащаб на плановата композиция. Във Фиг. 8 (на стр. 25) са сравнени плановите композиции, на най-големите сгради в Смолянския район от XVIII и XIX в., оцелели до днес или известни по запазени материали. От сравнението ясно личи, че преди всичко Конакът на Салих ага даже взет отделно от ансамбъла, който представлява заедно с Тахирбеевия конак, надхвърля мащаба не само на големите българо-мохамедански къщи от това време, като конака на Емин-бей в Смилян, конака на Мехмед Кьор-ходжа в Райково, конака на Делибей в Райково, но и мащаба на такива значителни жилищни комплекси, като конака на Брахомбей в Смолян, конака на Агушеви в Могилица и двете летни стопанства на Агушеви в Черешево. Това ясно и недвусмислено подчертава идеята на Салих ага да се създаде достоен за неговата власт жилищно-административен ансамбъл, който да демонстрира на поданиците му неговата сила и богатство (Фиг. 18).

Но това, което прави особено важно и интересно ситуационното решение на Конака на Салих ага, в което се чувства едно друго веение, това е неговата градоустройствена концепция (в относителния смисъл на това понятие). В подобните сгради от същото време същността на ансамбловата композиция се състои в едно сключено застрояване, принадлежащо на един затворен двор, в което жилищната сграда заема формата на буквите „Г" и „П". В този начин на ансамблова композиция при внимателно проучване и разглеждане ние откриваме както някои особености на чисто феодалния начин на живот, така също и известни „ориенталски" черти в изграждането на ансамбъла. Преди всичко подчертан стремеж към затваряне на вътрешни дворни пространства и максималното им и това на сградата изолиране от външния свят. Създава се един вътрешен свят, със свой вътрешен живот, недостъпен и невидим за външните минувачи. Жилищните сгради са отворени с главния си поглед към тези тесни дворове. Размерите на тези дворове са значително малки и подчертават сключения характер на застрояването. Академик Державин в своята „История Болгарии" пише: „Турската колонизация се е отразила, разбира се, в известна степен и на външния облик на страната, на вида на нейните села и градове, придавайки им в архитектурно отношение, а така също и по отношение на планирането на улиците и площадите, частно битовия и обществен живот - „източен колорит"." Такъв източен коло-

Фиг. 18.
Конашки ансамбъл на Салих ага и Тахир бей, Пашмакли. Общ изглед (сн. 1920 г.)*
* Подарена ми от Тодор Стоянов Пинтиев от Райково, правнук на Пинтията - ковчежника на Салих ага.

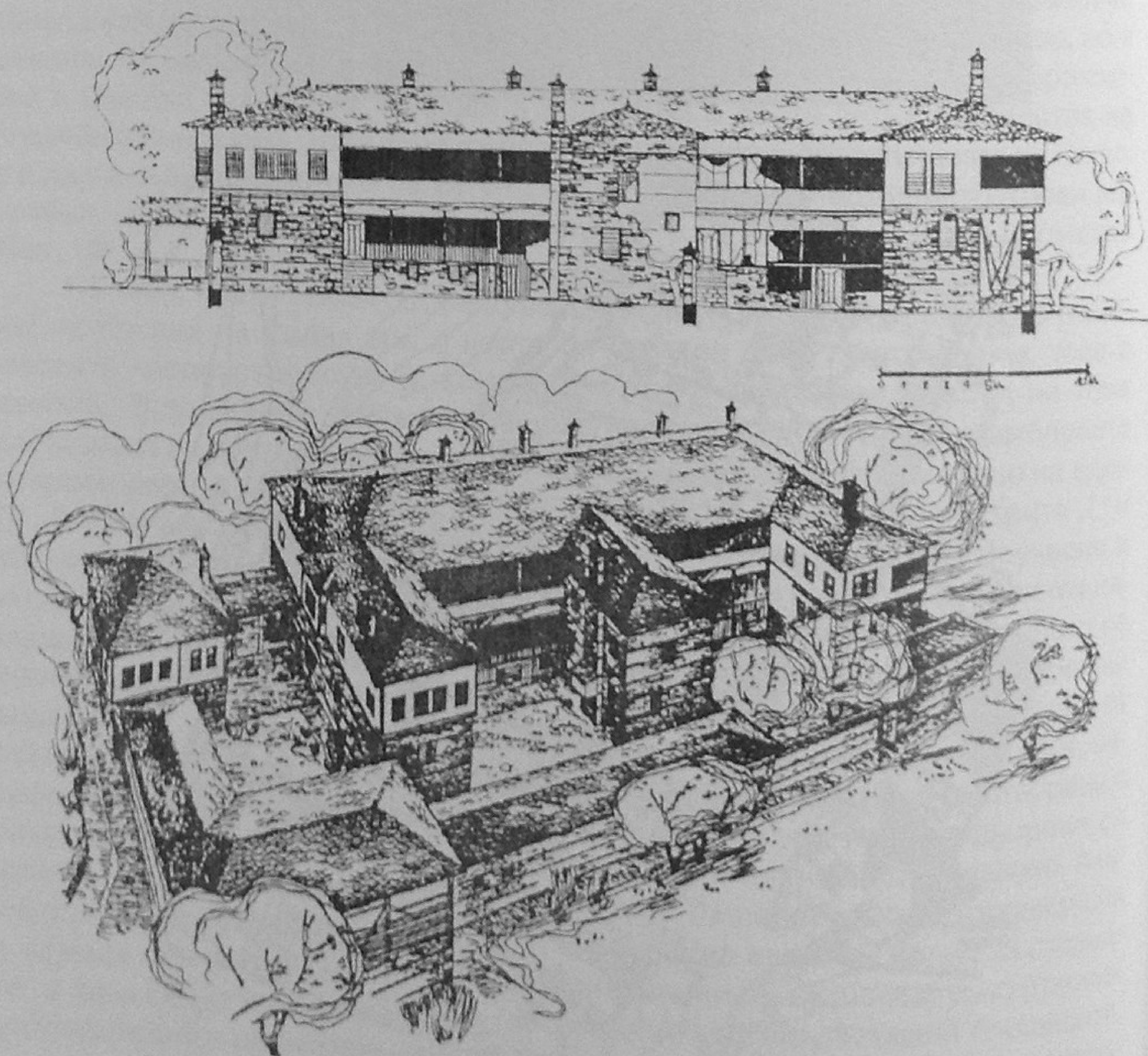

Фиг. 19.
Конашки ансамбъл на Салих ага и Тахир бей, Пашмакли. Ситуация (реконструкция по автора).

69. архитектурно-
70. архитектурна и

рит намираме и в гореизброените характерни особености на жилищните сгради съвременни или малко по-стари от Конака на Салих ага.

Но в своето ситуационно решение (Фиг. 19), Конакът на Салих ага бележи нова стъпка по пътя на развитието и прехода към следващото развитие - от затворената българо-мохамеданска къща към голямата родопска къща от епохата на Възраждането. Налице е преди всичко една композиция, отворена към разстилащите се пред нея тераси. Издадените крила като в прегръдка „затварят“ помежду си един обширен, просторен представителен двор. Дори да допуснем (а такива сведения до днес няма), че пред конака по ръба на терасата е имало някаква друга застройка (но ситуирането на стопанските сгради почти изключва това), или високи оградни стени, то въпреки това налице е една достатъчно отворена композиция, единна, цялостна, обърнала се с цялата си фасада и величина към хората. Не само в начина на композиране на плана, но и в неговото отношение към заобикалящата го среда, личи, че майсторите строители са преодолели архаичните и ориенталски черти на сключеното застрояване и са създали една сграда, в която личи ново отношение към света. Дори в конака на брата на Салих ага - Брахом бей, в който композицията наподобява в известни черти тази на Конака на Салих ага, няма тази пространствена свобода на композицията и отвореност на обема, както в последния (Фиг. 20). Неговата планова и обемна композиция представлява истинско творческо приложение на старите строителни традиции от родопските майстори, в което видяното някъде и донесеното тук (дори и да е било налице), е творчески преработено, за да бъде създадено при конкретните условия една с определени не само утилитарни, но и (художествено)[69]-композиционни достойнства сграда. С блестящо демонстриране на висока[70] строителна култура, родопските майстори са създали един блестящ пример за цялото следващо развитие на родопската жилищна архитектура.

Фиг. 20. Конак на Брахом бей (брат на Салих ага) в Пашмакли. Дворна фасада и обща обемна композиция. (По автора)

„Вие знаете разгулните нощи
на пир и тържества
в големите салони
на приказния замък...“ [71]

Тома Садукей
(Из „Родопски легенди“)

7

Възстановяването на първоначалния план на Конака на Салих ага бе извършено въз основа на оскъдните данни, които за целта могат да дадат само фотографиите и по спомените главно на живелия дълго в конака от 1913 до 1929 г. смолянец - Атанас Тодоров. Дадените от него извънредно ценни и точни (проверени чрез сравнение с фотографиите) данни, спомогнаха да се състави представата за плановото и вътрешно функционално решение на сградата, а така също и за характера на вътрешното архитектурно решение и пространственото членение. В описанието на конака, което същият е изпратил до Народния етнографски музей в София през 1938 г., е изброено, че „...сградата е имала 22 стаи за живеене, 6 стаи за клетове (складове) и скривалища,[72] хамами (бани и клозети с умивалници), а също така и 4 големи салона с големи пармаклъци (пейки).“ Разбира се, това описание, извършено от неспециалист, е съвсем ненаучно и наивно, тъй като авторът на това описание не е могъл да направи едно сериозно проучване в тази насока, а се е задоволил с това, което на пръв поглед се хвърля на очи. Но колкото и неточно да е това описание, то показва, че действително конакът като сграда с определени административно-битови функции е имала значителна големина и значително в своя вид и характер вътрешно планово решение.

Цялата сграда е била преди всичко едно жилище, предназначено за Салих ага и близките му, а също така за ратаите, слугите и личната охрана на на този управител - жилище, в което обаче имало определено място, където агата „упражнявал силата и мъдростта“ на своето управление - т. е. са били задоволявани неговите управленчески потребности. Най-после в сградата е трябвало да има необходимите стопанско-складови помещения, които поради характера на стопанската дейност на собственика са били необходими.

Следователно в Конака на Салих ага, в неговото планово решение (Фиг. 21, 22), е трябвало да намерят място и ние можем ясно да разграничим три съставни[73] части:

1. Репрезентативни помещения - предназначени за посрещане на гостите и посетителите на конака, за уреждане на празненства, за раздаване на съвети и правосъдие. Тези помещения се характеризират със своята представителност и големина, които ги изтъкват, като композиционен център на сградата, с подходяща декоративна обработка на таваните и вътрешната наредба.

2. Жилищни помещения - непосредствено свързани с репрезентативните и удовлетворяващи жилищно-битовите нужди на обитателите.

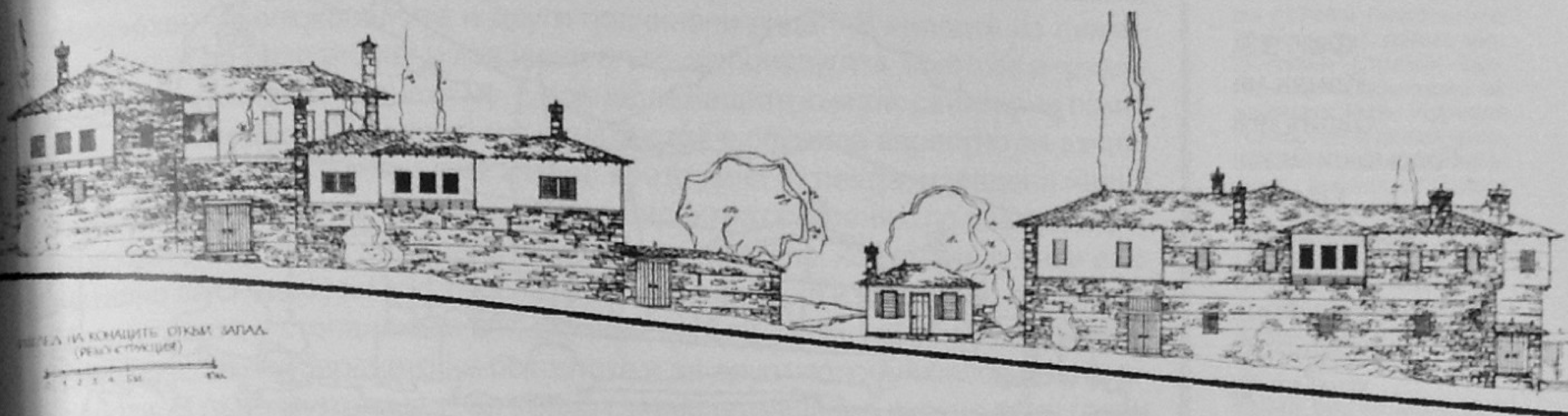
3. Стопанско-складови помещения (клетове) - предназначени за съхраняване на реколтата и редица селскостопански и други продукти. Освен това тук могат да бъдат причислени и всички обслужващи помещения, като умивални, клозети и бани[75].

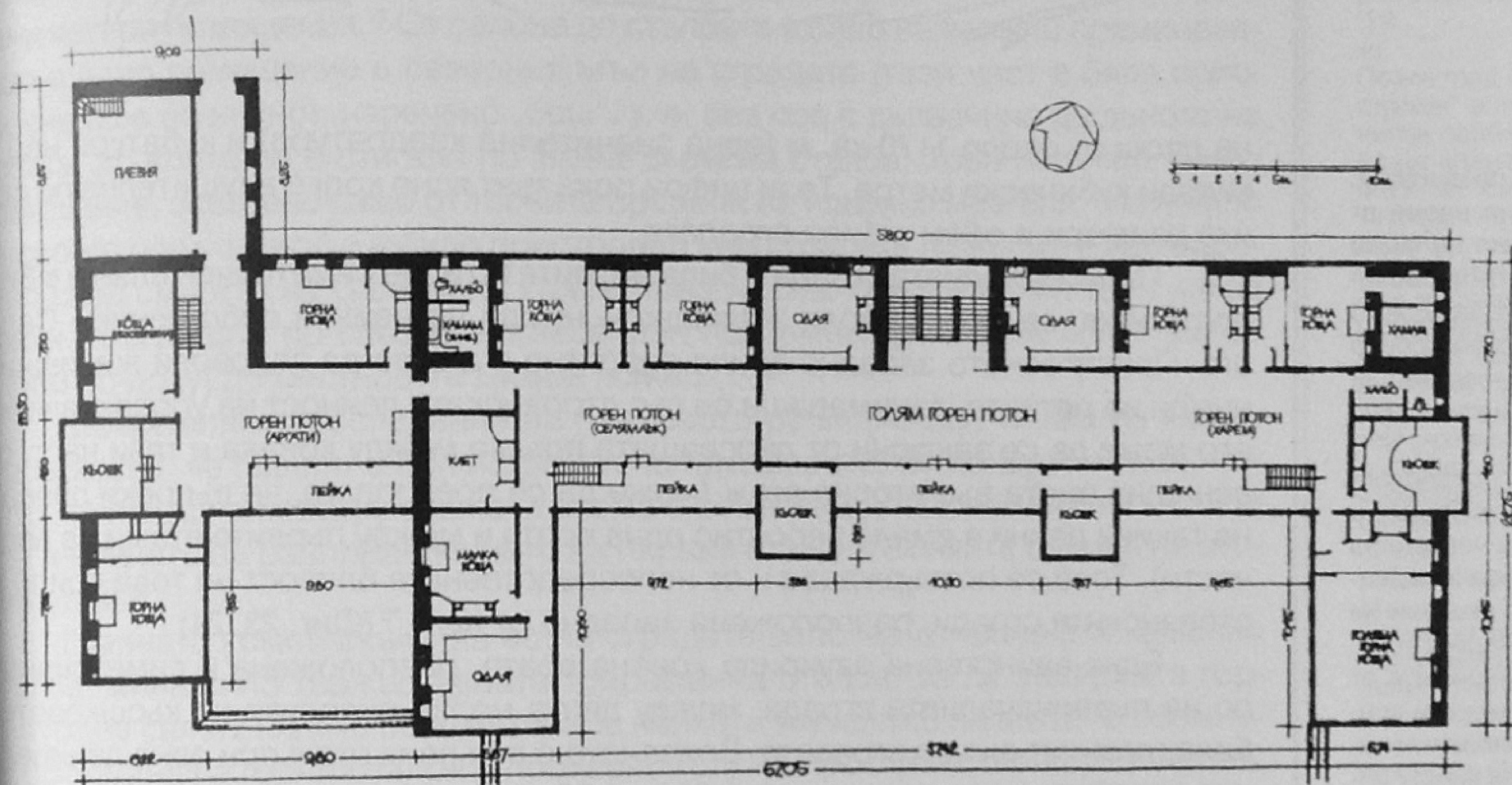
В композиционната планировъчна схема на конака тези (три)[75] групи помещения в зависимост от своите функции, характер и начин на третиране, са намерили своето определено място, създавайки не само цялостна и ясна планова композиция, но и пространствено степенуване и функционална чистота.

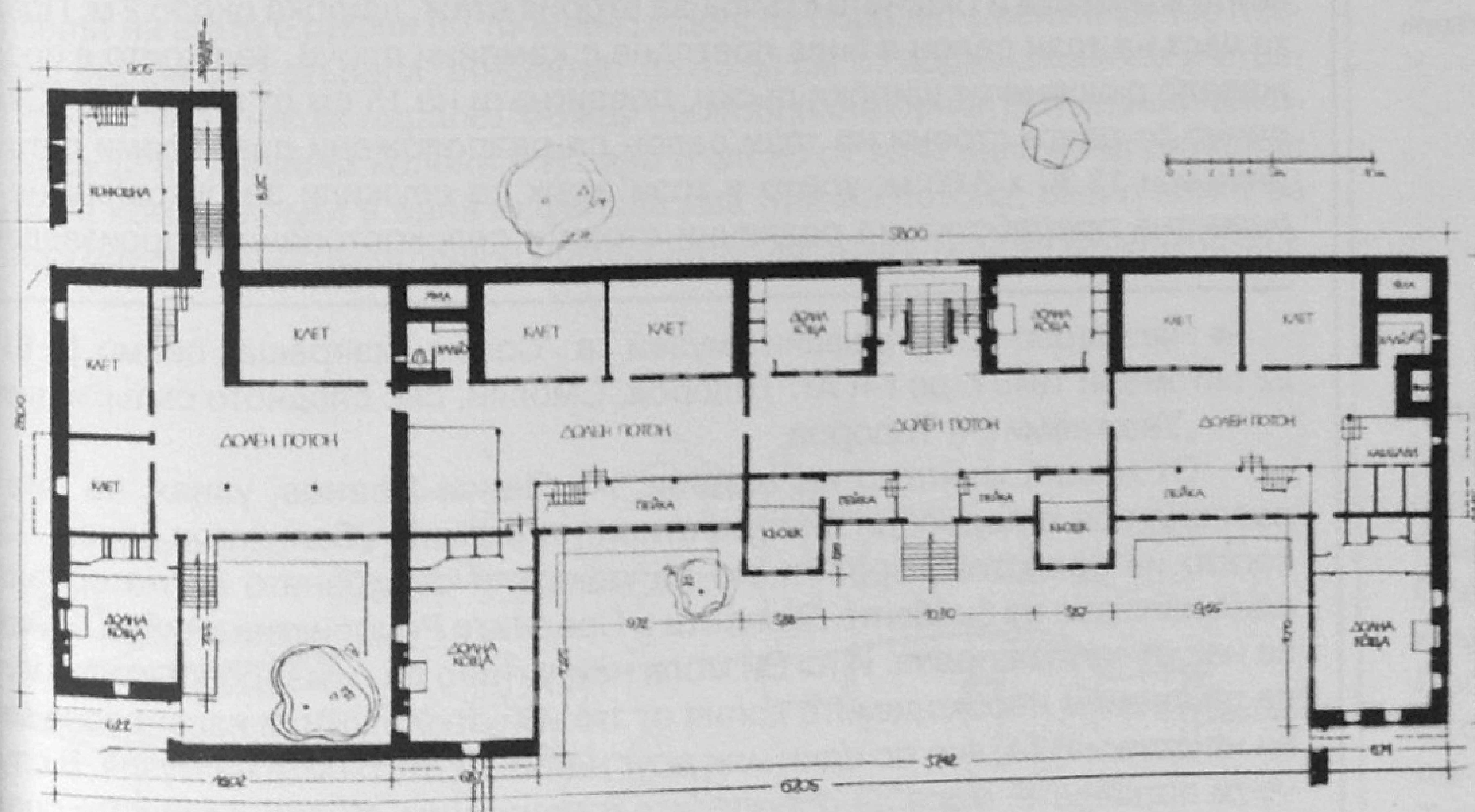
Конакът на Салих ага е бил една двуетажна сграда с изба, със застрое-

71.
„Една предполагаема романтика по източен маниер“ е обвивала преданията за живота в конака. Но трябва да се има предвид, да подчертаем още веднъж, че в него не е имало никога харем, тъй като средно-родопските феодали са били мохамедани - едноженци. Дори делението на женска и мъжка половина в жилището, характерно за „турската“ къща, не е съществувало, а е имало стаи за жената майка, за децата и гледачките им, за прислугата и личната охрана.
72.
Текстът на писмото на НЕМ - София до Ат. Тодоров. (Виж под черта на страница 42) В личен разговор с г-н Хр. Вакарелски на 9 март 1959 г. в София, същият ми заяви, че в музея няма никакви сведения за конака. В Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ - София, се пази само една не особено качествена снимка. Директорът на Държавен архив - Смолян на мое писмено запитване ми съобщи (1997 г.), че в архива им се намират само три снимки, едната е само на източното крило. Другите две не се различават от публикуваните тук. По думите на Ат. Тодоров сведения би могъл да даде кап. Михайлов, служил в Смолян преди разрушаването на конака, сродник на зъболекаря Дренски от Пловдив. На мен не ми се отдаде да открия този човек.
73.
функционални
74.
Тук спадат и помещенията за приготвяне на хляб, на кисело мляко, масло, сирене, имамсъс сирене (тип „кефалотири“) и други млечни продукти, за приготовление на храна при събиране на повече гости или роднини.
75. (трябва да се добави): 4. Помещения за прислугата и за охраната.
... ( ) четири

Фиг. 21.
Конак на Салих ага в Пашмакли. План на I и II етаж, главна фасада. Реконструкция на автора (1958)

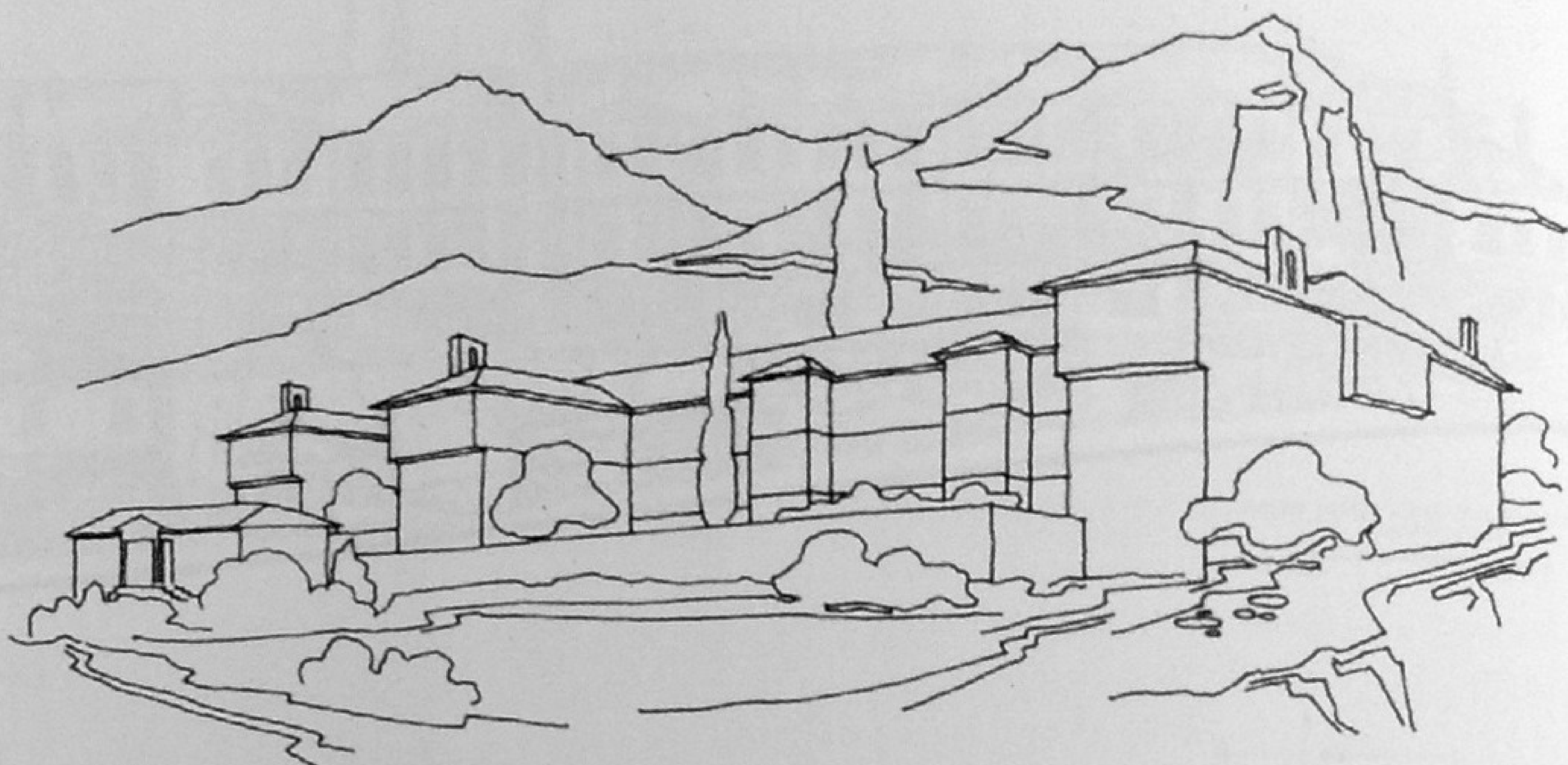

Фиг. 22.

Конак на Салих ага в Пашмакли. План I и II етаж. Западна фасада (с конака на Тахир бей - вляво). Реконструкция на автора (1957).

Фиг. 23. Конак на Салих ага Пашмаклийски. Обемна композиция. Поглед от югоизток на фона на скалистия хребет на Червената стена.

на площ от около 1170 кв. м (една значителна квадратура) и кубатура над 10 хиляди кубически метра. Тези цифри показват ясно колко внушителна по своите размери и обем е била сградата.

Първоначалната сграда е била развита по един симетричен план и е била построена, за да задоволи жилищните нужди на нейния собственик - Салих ага. Пристроеното западно крило вероятно е дошло да задоволи жилищните нужди на ратаите, занимаващи се със стопанската дейност на управителя, което може да се заключи от липсващата връзка между конака и тази част, освен една врата във втория етаж (може да се предполага, че въпреки липсата на такива данни е имало вероятно една врата и между първите етажи на двете части). Това се потвърждава и от непосредствената близост на това крило до стопанските сгради, разположени западно от него.[76] (Фиг. 23, 24)

Една-единствена двукрила кована врата, разположена в симетричната ос на първоначалната сграда, между двата малки ризалити на кьошковете е била главният вход в сградата. Влизането е в първия етаж при една денивелация спрямо нивото на двора от 1.20 до 1.50 м, преодоляна чрез външна закръглена в краищата си каменна стълба без страничен парапет. Непосредствено след входа се открива големият приемен салон с размери 10.30 х 11.30 м, в който е развита и главната стълба за втория етаж, широка около 2 м. Предната част на този салон е била постлана с каменни плочи, зад които е продължавало дюшеме от широки дъски, повдигнати на 15 см от плочника. Симетрично от двете страни на този салон са разположени два големи потона с размери 13.30 х 3.60 м, които в този етаж са служили за съхраняване или известна преработка на различни стоки и селскостопански произведения.

76. Може да се предполага, че в по-късно време от построяването на чисто симетричната първоначална сграда, западното крило е било построено за личната „гвардия“ на Салих ага или за съдебна дейност.
Може да се предполага друго първоначално оформяне на частите на южната фасада (с кафезльци) и друго решение на входовете. Засега това, дали преди нанизите от еднакви издължени прозорци е имало ленти кафезльци поне между ризалитите, както това е при конака на Брахом бей в Пашмакли, не може да се установи по документалните материали.

● Народният Етнографски музей в София изпраща писмо № 614 от 22 октомври 1945 г. до г-н Ат. Тодоров, Смолян, със следното съдържание:

„Уважаеми г-н Тодоров,

От нашия майстор на модели, г-н Пенчо Иванов, узнах, че Вие сте разполагали с подробни фотонегативи на бившия „Салихагов конак“. Сега, когато ни предстои изработката на макети и събирането на материали за една изложба на битовите ценности в Средните Родопи, тия снимки се явяват за нас от голяма полза. И аз Ви моля най-учтиво да ги изпроводите до музея, за да снемем необходимите копия от тях. Бихте услужили извънредно много на нашата наука, ако по един или друг начин ги отстъпите на музея. В случай че ги продавате, моля да определите и цената им. Иначе, след като снемем копия от тях, ще ви ги върнем.

Моля Ви също тъй, каквото знаете за вътрешното устройство на този конак да ни го съобщите писмено, за да го имаме предвид при изработване на модела.

Директор: (п) Хр. Вакарелски

Кьошковете към тях са били вероятно за охраната на агата и нейните главни отговорници - бьолюкбашията и други подчинени лица.[77] В крилата на симетричната част са разположени жилищни стаи - за прислугата, която се е грижила за реда в конака и охраната му, с принадлежащите към тях санитарни помещения - хамами. В източното крило едната стая е служила вероятно за ахчийница (стая за месене и печене на хляба), което личи от пещта, извадена навън от обема ѝ. В задната част на сградата, индиректно осветени с по два прозореца през потоните, са се намирали помещения - клетове, които са служили изключително за складове. Пристроеното западно крило е използвано от слугите и ратаите, заети в стопанската дейност към конака - тези, които са се грижели за добитъка, за прибирането на реколтата и за други подобни селскостопанска работи. В първия етаж на това крило главно помещение е също един голям салон с еднораменно развита стълба за втория етаж. Към него са били групирани четири помещения.[78] От салона до стълбата е било възможно преминаването в едно помещение в северния ъгъл на сградата (тази част е била пристроена още по-късно), наречено „бош", т. е. без под с дълбочина до дъното на избата, до което се е стигало по тясна дървена стълба. Това напълно тъмно помещение, осветено само от тесните процепи на няколко мазгали, е служило за своего рода затвор и е било пристроено към сградата по-късно и най-вероятно след смъртта на Салих ага. Преди това някъде оттук е водел таен изход навън от сградата по специален засводен подземен тунел[79] (за който ще се спрем по-долу) до местността Димов пожар.

Внимателното изследване на плановото решение на Конака на Салих ага показва, че същият е бил изграден по предварително начертан план, тъй като яснотата на конструктивната схема е доведена до съвършенство и личи подчинението на разпределението на първия етаж на схемата от това на втория етаж.[80]

Главната композиционна ос на сградата започва от входната каменна стълба, минава по тържествената трираменна стълба, за да завърши в горния голям салон, където се е намирала пейката (миндера) на агата. В обемното оформяне на горния салон е проявено голямо пространствено разбиране, като иначе простото по очертания пространство е било архитектонизирано чрез отделянето на пейката от салона и архитектурното вмъкване на стълбищните крила със съответните им оформления в пространството на същия. Миндерът на агата е решен по типичен родопски образец с асиметрично поставена стълба от 3 стъпала, повдигнат на 45-50 см от пода на салона и отделен от него чрез нисък парапет между своеобразни ориентализирани аркади, лежащи на дървени колони.[81] В ляво и дясно от този салон зад двукрили врати са композирани в една анфилада два големи потона, около които са разположени главните жилищни помещения - жилищните стаи и кьошковете.

77.
Салих ага е имал четирима главни помощника (чиновника): двама мюсюлмани - Страхин - бьолюкбашия, командир на войската; Исен Журналя - секретар; и двама християни: Колю Коджабашият - бирник, от Райково; Пинтията - ковчежник, от Райково.

78.
Възможно е също Салих ага да е преместил „в това крило цялата си администрация".

79.
Може би, като се има предвид, че Салих ага бил отцепник от Султана (?!)

80.
Освен това този „терк на строеж" в своите тектонични особености е бил безусловно пределно ясен за майсторите и техния главен „уста"-майстор, защото главните му черти откриваме още в конака на дядото на Салих ага - конакът на Мехмед Кьор ходжа в Райково. При Конака на Салих ага в Пашмакли той „изкристализира" в особено изискан, чист, композиционно уравновесен и уникален (по своите размери и решение) вариант.

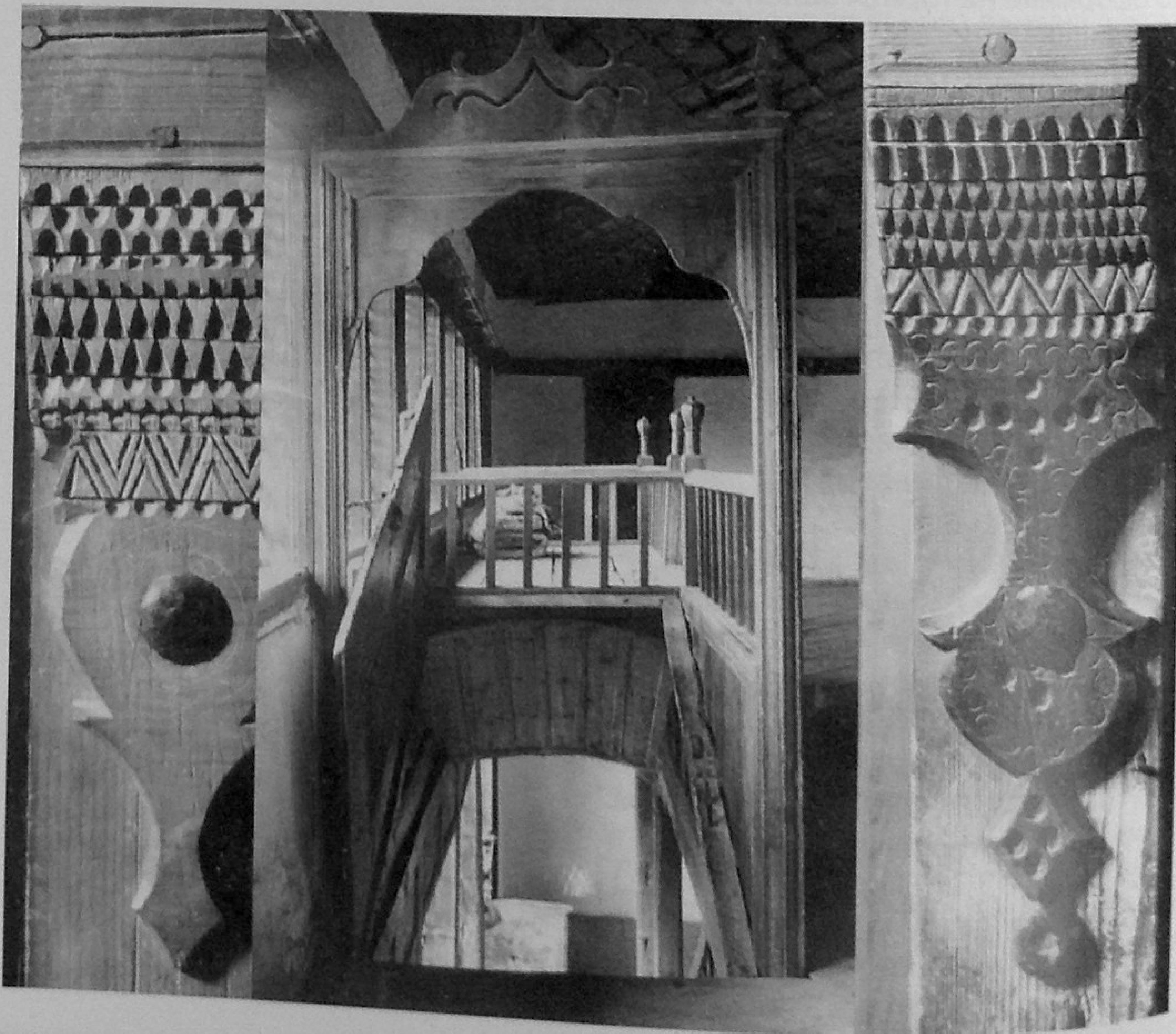
81.
Повод за подобно предположение дава оформлението на подобна част в конака на Брахом бей - по-големия брат на Салих ага, в Пашмакли.

Фиг. 24.
Конак на Салих ага Пашмаклийски. Обемна композиция. Поглед от югозапад на фона на скалата Турлука.

82.
Имал съм предвид родителите, а не харем като част от жилище на мюсюлманин многоженец.
83.
В смисъл женската част от неговото семейство
84.
Великолепно запазен образец на подобно третиране е конакът на Дели и Али бей в Горно Райково (още наричан Алибеев конак и Делибеева къща. Реставриран и запазен до днес).
85.
Дели бей е син на брата на бащата на Салих ага, т. е. негов братовчед, а Али бей е първи син на Дели бей.

Двата средни кьошка са били на Салих ага и на единствената му жена, като вероятно едното отделение е било за харема (източното),[82] а другото за челядта на Салих ага (западното). Решението на кьошковете от двете страни на пейката във втория етаж е типично, срещащо се в подобните паметници - предната част към прозорците, обилно осветена, е била повдигната на 25-30 см от пода на кьошка и заградена с парапет, като образува така наречената „пейка" на кьошка, предназначена за почивка и спане. Стълбата за пейката е била централно разположена. Всичко в тези малки помещения е създавало чувството за подчертана уютност и интимност. Отделена с по две колони онази част от потона, която е заключена между кьошковете и страничните крила, непосредствено намираща се до прозорците на лицевата фасада (кафезлъка) е била място за почивка на обитатели на етажа - челядта на Салих ага и жените от (неговия харем)[83]. До всеки от потоните към северните им стени са разположени по две жилищни стаи (горни кощи), чието решение в своите общи черти е типично родопско. Осветени двустранно с индиректна през потона и директна светлина от север, тези стаи са били действителните жилищни помещения на обитателите на конака. Тяхното използване е било най-вече зиме, когато тук се е съсредоточавал целият вътрешен живот. Прозорците към потоните са служили повече за видимост към последните, отколкото за осветление (същият е случаят и в конака на Дели бей в с. Райково,[85] построен преди Конака на Салих ага). (Фиг. 25) В самото решение на стаите имаме следните особености: една от стените е заета от входа, оформен с рамка във вид на изрязана от дъски арка, свързана с долапите (мусандрата), които заемат цяла една стена. Тук особеното е, че огнищата за отопление на стаите са на външната северна стена, която е достатъчно дебела и върху която лягат комините над покрива. (В аналогичния пример на конака на Дели бей в Райково тези огнища лежат на напречно прокарани масивни стени). Всички огнища са имали полукръгли кошове („баже"), направени от профилирани дъски и подходящо изрязани в долния си край към огнището. Дали и в тези стаи имаме повдигане на нивото спрямо котата на влизането (както е случаят в

Фиг. 25.
Конзоли от „арките" на вратите в конака на Дели бей и Али бей в Райково и обрамчване и парапет на стълбата.

конака на Дели бей), не знаем, но е твърде вероятно, изхождайки от начина на обитаване на тези помещения. В крилата на втория етаж са поместени също жилищни стаи (гл. фиг. 29) с принадлежащите към етажа санитарни помещения - хамами.[86]

Във втория етаж на западното крило половината площ е заета от голямия салон, който вероятно се е използвал за известни стопански цели - межии (седянки) за извършване на известни работи, място за тъкане на черги и други подобни. Към него на западната фасада се издава един еркер, който в интериора представлява едно повдигане на 45 см от пода на салона, архитектурно отделено от него и оформено като „пейка". Останалите помещения са жилищни и съдържат същите особености, както и другите такива.[87]

Поразяващ е фактът, че една толкова сложна в своето съдържание и функции сграда е решена в такава опростена, чиста схема, в една пределно ясна планова композиция, в която симетрията е решила редица проблеми по начало правилно - отделянето на харема[88] от жилищната част на челядта на Салих ага, възможност за пространствено обединяване на главните помещения чрез създадената анфилада, функции и връзки, които са били осъществени с композиционен център - големият салон с пейката на агата - най-главното, най-представителното помещение на конака. Ясно е, че всичко това е направено от един майстор, който умее да изгражда големи симетрични композиции от добре решени разпределения, при проява на едно дълбоко разбиране на бита на обитателите и предназначението на сградата, и при това майстор, който си служи с големи композиционни оси, провеждайки ги смело от входната стълба и двора до пейката, на която всред необходимия комфорт Салих ага еднолично и твърдо е раздавал правосъдие по свой маниер и вкус. Разчленяването на пространствата и тяхната обемна градация са извършени така, че въпреки значителните им габарити, е била налице необходимата уютност и интимност чрез придаването на интериора правилен човешки мащаб, топлина и приветливост в разработката на архитектурния детайл (Фиг. 26). И забележителното е, че не само плановата схема се отличава с особена композиционна простота и ясност, но и пропорциите на вътрешните пространства се изразяват в определени прости отношения: 1:1, 1:3, 1:4 и 1:1 1/2 (1:1.1/4). Анализът на пропорциите на плана пък показва, как умело тези прости отношения са отнесени и до общата планова композиция на сградата.

Конакът на Салих ага в своето планово решение потвърждава убедително голямото строително майсторство на родопските зидари, които в това произведение проявяват силата на своя талант със завидна чистота. Едно сравнение на плановите схеми на подобните му съвременни и по-стари сгради ни убеждава в това.[89]

Ето защо да се счита, че Конакът на Салих ага е едно чуждо влияние, дошло отнякъде, е напълно погрешно,[90] още повече, че симетричната композиция не е чужда на развитието и характера на родопската архитектура, а напротив, и е в значителна степен свойствена и характерна. Може би майсторите са имали възможност да видят или да чуят за подобен образец,[91] но в техния творчески подход към решението на задачата, познаването на двойната родопска къща (близнак) симетрична по композиция и близка по мащаб, е изиграло, според мен, решаваща роля.[92] В това ни убеждава не само фактът на симетричната композиция на Салихаговия конак, но и цялото следващо развитие, особено на двойната родопска къща, която е едно много по-късно (почти половин век по-късно) явление в родопската архитектура. Продемонстрирайки по блестящ начин своя талант в изграждането на Конака на Салих ага в Смолян, неговите незнайни за нас автори са дали от своя страна на следващото развитие на родопската къща прекрасен образец за поука и подражание. Не напразно в епохата на Възраждането големите чорбаджии, кехаи и търговци на шаяци и гайтани са се вдъхновявали при строежа на собствените си двуетажни и триетажни къщи от прекрасния пример на Салихаговия конак.

86.
По-точното им наименование е „хальо".
Конашките сгради в Среднородопието още тогава - във втората половина на XVIII в. и първата половина на XIX в. са имали вътрешни санитарни помещения, за разлика от всички по-ранни и по-късни християнски възрожденски къщи, на които тоалетните им със септична яма са някъде в двора, обикновено в притулен негов ъгъл.

87.
Ако се допусне, че това крило е било за стопанска дейност.

88.
Става въпрос за частта за родителите.

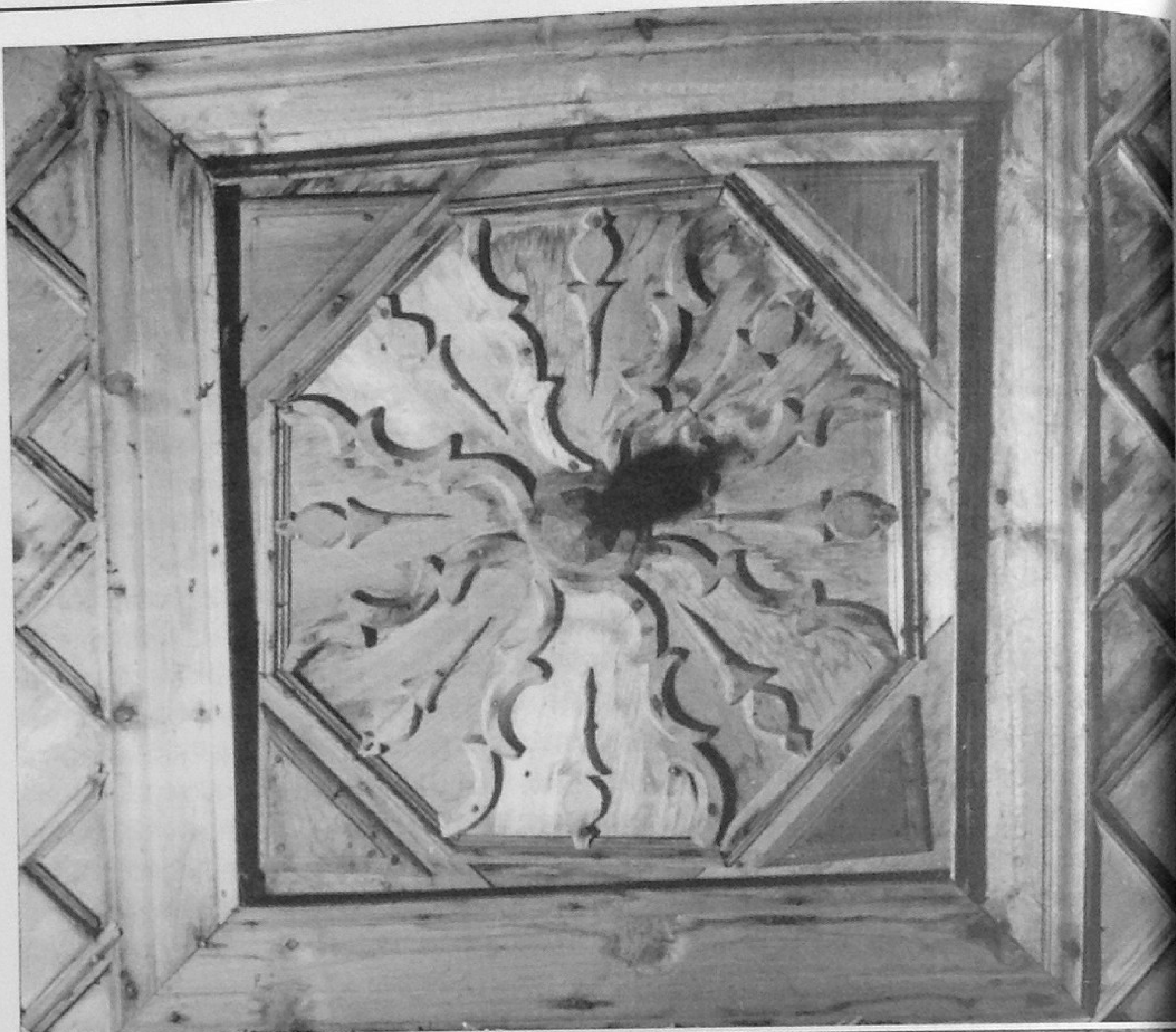
89.
Между тях Конакът на Салих ага представя не само най-крупното, но и най-изисканото планировъчно вътрешно-пространствено и обемно решение. При това носейки идентичността в характера си на най-добрите ранни образци на родопската архитектура.

90.
Тук явно още не съм разбирал историческото място на конака и симетричната двойна възрожденска родопска къща „близнак" (Бел. моя 1993). Това е първото ми неточно твърдение в оригиналната студия. Въпросът е далеч по-сложен от диспозицията „да" или „не" и, надявам се, това днес да намира в научните среди по-дълбоко и по-точно разбиране. Именно неравномерният генезис на родопската архитектура от времето на Отоманската империя ясно показва ролята на архитектурно-творческите взаимодействия между нейните региони (в случая Мала Азия - Тесалия - Родопите), станали основа на забележителни творчески прояви.

91.
Безусловно са строили тук и другаде - на юг и на запад сгради от подобен тип, макар може би с повече ориенталски характерни признаци - главно в отворите (за турските къщи по два различни отвора във височина - горният понякога с цветен витраж).
Що се отнася до интериорите и тяхното декоративно моделиране, запазените такива на конаците на среднородопските феодали безспорно сочат на източни (ориенталски) декоративни и пластично-тектонични влияния.

92.
Двойните къщи в Среднородопието са едно много по-късно (след 1840 г.) явление в развитието на родопската архитектура. Това е второто ми неточно твърдение в оригиналната студия.

Фиг. 26.
Розетки от таваните на „кощите“ в конака на Дели бей и Али бей в Райково.

Плановата композиция на Конака на Салих ага съчетава ясната конструктивна и функционална схема с правилното разграничаване и съчетание на отделните части на тази жилищно-административна сграда, при блестящо използване на изложението и осльнчаването. Тя представя пред нас един забележителен пример - едно голямо архитектурно и строително дело на нейните създатели.

„Такова чудо не е бивало,
няма и да бъде!“

Тома Садукей
(Из „Родопски легенди“)

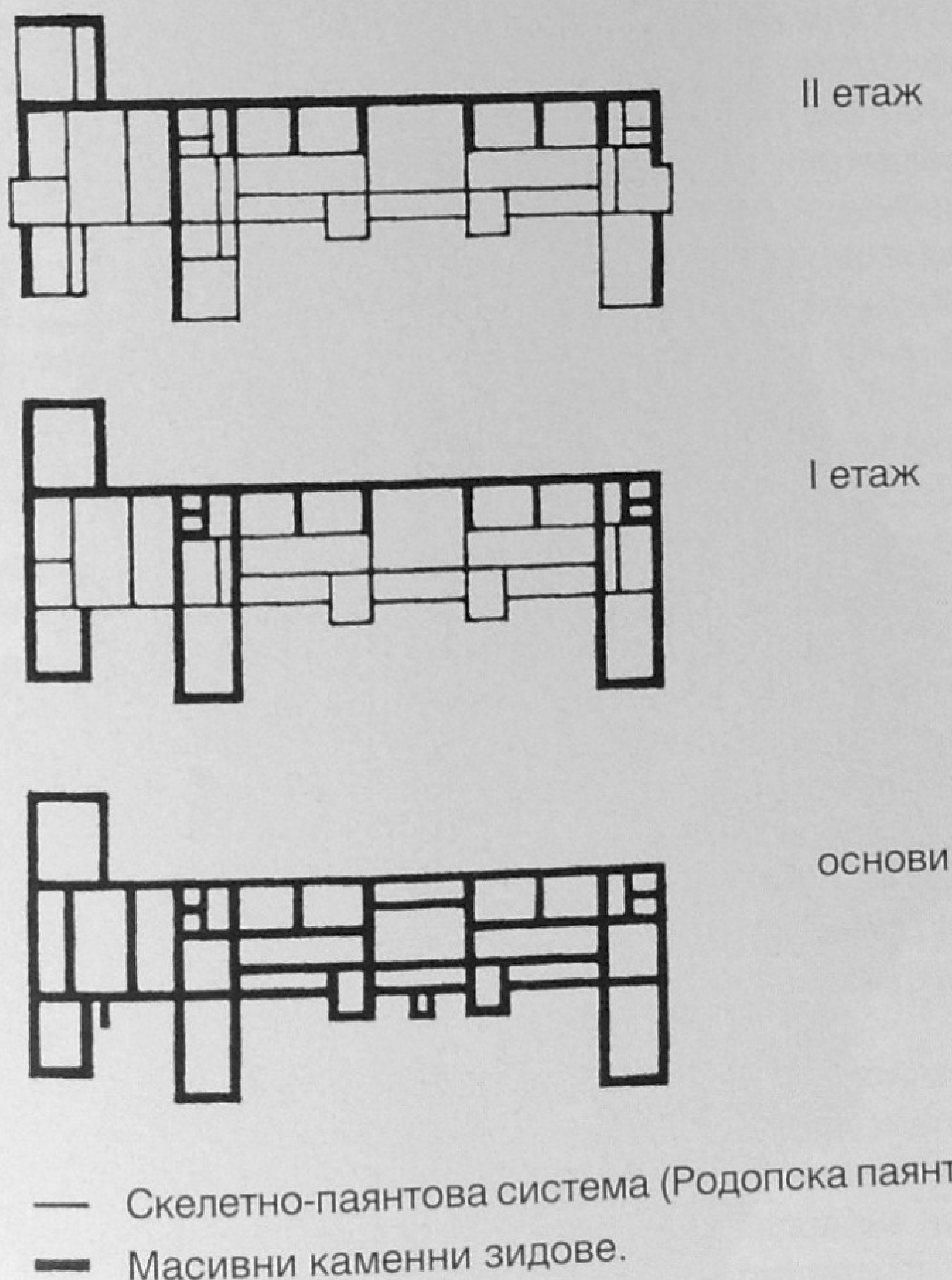
8

На ясната и проста планова схема на Конака на Салих ага съответства едно също така ясно и просто, строго и реалистично архитектонично решение и фасадно оформление - верен израз на вътрешното съдържание на сградата. Това съдържание със своите две главни особености, които се заключават в предназначението на сградата за жилище и същевременно за representация и управление, намира своето логично и пълноценно решение в архитектоничната композиция и облика на фасадното оформление. Жилищният характер и мащаб, съчетан с подчертана монументалност и ясно членение - това са двата характерни момента, върху които е изградено обемното и фасадно решение на Конака на Салих ага.[93]

Жилищният характер е постигнат преди всичко в правилно избрания мащаб и членение на сградата, които въпреки големите ѝ размери, в частите на нейната композиция я доближават до мащаба и членението, а с това и до характера на голямата родопска къща. Особена роля в това отношение играе хоризонталното членение на сградата, което разграничава по един художествен начин, чрез контраст, двете конструктивно-тектонични същности в изграждането на сградата - паянтово скелетната зидария на тънките южни етажни и еркерни стени и масивната каменна зидария на главните конструктивни носещи стени в избата и етажите.[94] (Фиг. 27)

93.
Това съчетание прави Конака на Салих ага в Пашмакли най-уникалната творческа проява в целия едновековен период на строителството на конашки сгради в Среднородопието (1750-1850). Него авторът означи в своите изследвания като **Предвъзрожденски период**. В първите две десетилетия на XIX в. той творчески се „застъпва“ с епохата на Българското възраждане, която в Среднородопието се простира някъде от 1820 до 1915 г. (също около един век).

94.
Удивително е по този начин съобразяването на противоземетръсната устойчивост в конструктивната система на сградата.

Фиг. 27. Конак на Салих ага в Пашмакли. Тектонична схема на етажите с означение на скелетно-паянтовите и масивните стени.

Фиг. 28.
Конак на Салих ага.
Поглед откъм махалите на Пашмакли (Горно Смолян)

Проведено по такъв начин хоризонталното членение, обусловено от различната „тъкан“ на стените не върви по една линия, а в различните части е проведено по различен начин, което обогатява простата схема на фасадите и им придава известна живописност. Това членение не съществува в северната фасада (тъй като тя изцяло във всички етажи оформя една масивна каменна стена), проявява се слабо в западната, за да бъде проведено в южната и отново отслабва в източната фасада, подобно на акорд, който се чува отначало тихо в единичните си тонове, прозвучава след това с цялата си сила и многозвучие и отново заглъхва. В западната фасада за това членение загатва само издадения и отделен по своята обработка (измазан и варосан) еркер. В южната фасада то се явява на две нива в крайните ризалити между първия и втория етаж, а в останалата заключена между тях фасадна плоскост в двойното хоризонтално членение между избата (каменен цокъл) и първия етаж и между първия и втория етаж, като последното е направено с една профилирана покривна дъска (на конструкцията на пода). В хоризонталното членение на трите крайни ризалити е проявена най-характерната особеност на родопската архитектура - контрастното съпоставяне по колоритна обработка на стената на добре пропорционираната лежаща част на етажния еркер, над високия цокъл на избата и първия етаж (приземието). По такъв начин чрез едно смело проведено в различни степени хоризонтално членение на сградата е придаден заедно с пропорционирането на отворите и ризалитите един правилен и близък на родопската къща мащаб, което подчертава жилищния характер на тази сграда. Този характер хармонично се е свързвал с градината и двора, вероятно заградени с невисоки зидове и подходящо озеленени с дървесни и храстови видове и цветя, с дворна чешма, (шадраван)[95] и други малки архитектурни форми, които вероятно тук са били употребени в разработката на дворното пространство[96] (гл. фиг. 23 и 24).

От друга страна, със своето въздействие като определен обем с ясно изразено чрез ризалити вертикално членение, сградата притежава подчертана монументалност, като е отговаряла правилно и реалистично на нейния репрезентативен характер (Фиг. 28). Личи, че в тази сграда са били извършвани определени обществени функции, което е подчертано от непрекъснатия ред на добре пропорционирани отвори, проведени на два пъти в първия и втория етаж.[97] Самите ризалити, които членят дългото тяло на конака по една ясна, строга схема, придават на обемното въздействие монументалност. И не на последно място монументалното въздействие се подчертава и от симетричната композиция на южната фасада (в главната част на конака). Главният вход, решен в две оси, във вид на двукрила кована врата, пред която е развита каменна стълба и фланкиран от двата средни ризалита, подчертава тази симетрия. По такъв начин главната композиционна ос на сградата е направена достатъчно значима. В интерес на тази монументалност и строгост,, авторите на конака са решили наддаванията на кьошковете, като еркери в крайните ризалити сдържано, с не голямо излизане (а не както е на източната и западна фасада), защото в противен случай хоризонталното членение, наложено от конструктивната същност на стените, би нарушило единната и строга композиция и би отнело значителна част от нейната монументалност. Достатъчно е да сравним главната фасада на Конака на Салих ага в Смолян и тази на конака на Агушеви в с. Могилица, Смолянско, за да разберем ясно колко силно е изразена тенденцията за монументалност и строгост при първия, докато при втория е постигната подчертана живописност, която съответства на по-другото предназначение на сградата на Агушевия конак, като жилищно-стопански комплекс за един феодален владетел.[98]

Анализът на хоризонталните и вертикалните линии показва, че преобладаващи са вертикалните линии, които осъществяват връзката на сградата с околната природа, в която се налагат вертикалите на красивите скали и тези на иглолистните гори зад сградата. Това преобладаване на вертикалните линии засилва монументалното въздействие от сградата.[99]

95.
Едва ли, тъй като никъде в другите конаци не откриваме такъв. По-скоро това е могло да бъде бунар (кладенец) за прясна питейна вода.

96.
Съдейки по цялостната обемна „структура“ на останалите конашки и подобни на тях сгради от Предвъзраждането, може да се предполага, че освен дворни оградни зидове е имало и някакви едноетажни обеми по южния фронт на двора. Може би това са били навеси за кратък престой на коне и мулета с място за поене и храненето им с малка плевня за сено и може би също и своеобразна „портиерна“ за контрол на достъпа в конака до входната порта от запад.

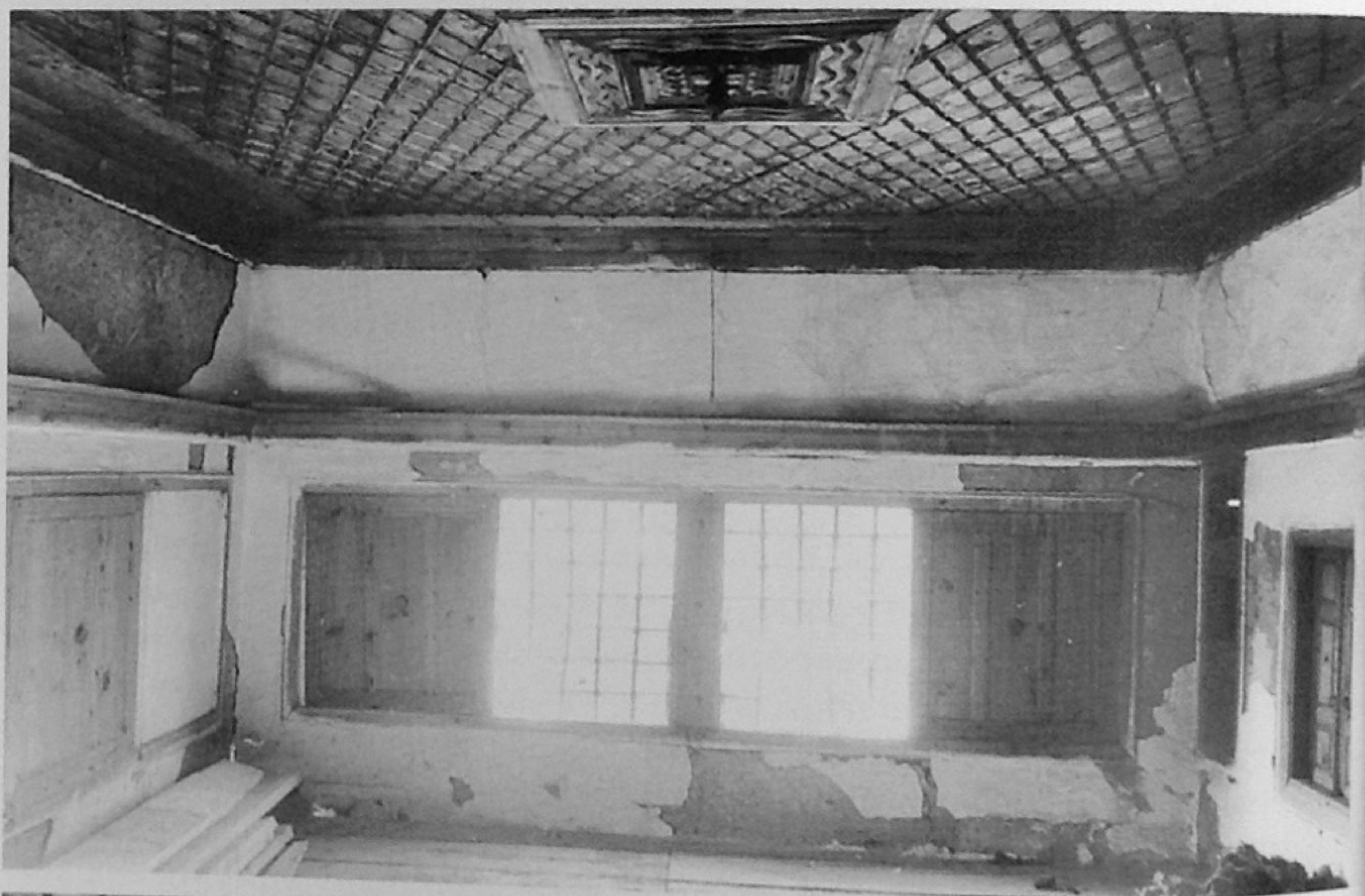
97.
Не може безусловно да се твърди, че те не са се появили по-късно, особено в първия етаж, на мястото на ленти от кафезлъци (особено във височината на първия етаж). Конакът на Брахом бей (по-големият брат на Салих ага) в Пашмакли дава основание да се допусне подобна алтернатива.

98.
Вече от времето на „покълващото“ стоково стопанство.

99.
и допринася за красотата на „нейната снага“. Всичко това е също така проява на едно, десетилетия наред възпитавано дюлгерско майсторство, изворите на което и стъпките на неговите прояви - от прилежното усвояване на „маниер“ до мъдростта намираме във великолепието на Конака на Салих ага в Пашмакли. За съжаление засега, а може би завинаги, те ще останат за нас една историческа и творческа тайна, защото не сме в състояние да проследим стъпка по стъпка авторските прояви на неговите творци.
100.
Тези еркери във всички подобни конашки сгради правят зрителен и пространствен пробив през каменната плът на страничните фасади към външната среда и заобикалящата природа.
При източната фасада на Конака на Салих ага, към това въздействие се добавя „изпъкването“ на тялото на пещта за изпичане на хляб към ахчийницата в първия етаж.
101.
архитектурна доктрина
102.
Архитектурната теория тогава боравеше с понятията „форма“ и „съдържание“. Днес това би могло да се обозначи като хармония на „вътрешно“ и „външно“ в архитектурата, без фалш и формализъм.

Но не само цялостната композиция е била обект на сериозно внимание и съчетание на конструктивната логика с архитектурната форма. На общия характер на сградата съответства и внимателното отношение към детайла на отделните архитектурни части - рамки на прозорци, стреха, обработка на комините. Всичко е решено в един дух (подобни примери дават представа за това). Обрамчването на отворите с опростен профил на дъските, на надпрозоречния корниз, подчинение на обработката на стрехата на въздействието от нарязаната с отвори стена и тънкото, с чувство оформление на комините, контрастиращо на единната плоскост на покрива, изпълнена от каменни плочи - „тикли“. Единственото обогатяване на страничните фасади е направено с еркерите. Затова и тяхната обработка е по-значителна - по-силно наддаване и съответно по-голяма разработка на поддържащата част от конзоли и междинни разпределителни греди.[100]

Всичко това е проява на голяма архитектурно-строителна култура и на една подчертана (художествена правда),[101] в която канонът и правилото се прилагат конкретно и във всеки отделен случай се появяват по специфичен начин. И всичко това е направено в пълно съответствие на външната архитектурна форма на вътрешното съдържание на Конака на Салих ага.[102]

Фиг. 29. Оформление на стая (коща) в конака на Дели бей в Райково.

„Пристъпихме прага на неговата стая, постлана с килими и паднахме ничком на колене пред одъра, гдето почиваше Салих ага."

Тома Садукей
(Из „Родопски легенди")

9

За най-голямо съжаление на автора не се е отдало до днес да открие каквато и да било фотоснимка от интериорите на Конака на Салих ага. Известно е, че такива снимки са били направени и негативните стъкла са били изпратени от фотографа Атанас Тодоров от Смолян в Народния етнографски музей в София през 1938 г., където са били унищожени през време на бомбардировките над София през 1944 г. Това, което днес можем да считаме, че знаем за интериора, е оскъдната и обща представа, която ни дава за него самата планова схема и отделните непълни спомени за вътрешното оформяване, на тези, които някога са имали възможността да посетят сградата. Освен това за общия характер на композицията на интериора и детайлите на вътрешното декоративно оформление ни дават представа подобните на конака сгради, каквито са конакът на Делибей в Райково, Смолянско (Виж. фиг. 25, 26 и 29), конакът на Брахом бей в Смолян, конакът на Агушеви в Могилица, Смолянско, чиято аналогия авторът използва в своя анализ.

Въз основа на всичко това ще се опитаме да съставим поне в общи линии картината за вътрешното архитектурно оформление и пространствено решение на интериора. Преди всичко в композиционното решение на същия и неговия детайл имаме проведено едно ясно степенуване, в което главно ударение е дадено на репрезентативната част (Анализът се отнася само до симетричната част, тъй като пристроеното западно крило няма особености в това отношение). Освен това степенуването е проведено и между етажите, като първият етаж е оформен по-сдържано, с по-прости детайли, а вторият етаж е разработен по-богато, особено в обработката на пода, тавана, обрамчванията на вратите, парапета на стълбата и други подобни. Двата етажни салона - входният и приемният във втория етаж с пейката на агата, са свързани чрез тържествено развитата широка стълба,[103] съответно архитектурно оформена с профилиран дъсчен парапет и обрамчване на двете излизания на крилата в етажа със своеобразни ориентализирани по детайл арки, изпълнени в дърво. На тях са съответствали трите (според спомените на Атанас Тодоров - две) подобни арки, почиващи на обработени дървени колони, които са отделяли пейката на агата от приземния салон. Таванът на последния е бил богато профилиран с летви и разчленен на карета, а в средата е била развита една многоъгълна розета (подобна имаме в средата на потона в конака на Дели бей в Райково). Най-хубав е бил таванът над пейката на агата - правоъгълен по форма с една кръгла (многоъгълна) розета, изпълнена в апликирани между резба разноцветни планински кристали, положени върху фон от червено кадифе. На богатото оформление на таваните е съответствало едно оригинално нареждане на дъските на пода в диагонал, с обрамчване по контура на помещението, наковани с големи цигански пирони (какъвто е случаят и в потона на втория етаж в конака на Дели бей в с. Райково). Оформлението на стените е изпълнено с една контрастираща простота - една измазана, бяло варосана плоскост, в която се открояват тъмните петна на вратите и прозорците. Прозорците, които са давали светлина на тези помещения (а и на всички останали), имащи на външната си страна дървени решетки („кафезльци"), които са позволявали добра видимост от вътре навън, но не и об-

103.
В двата ми опита за реконструкция от 1957 г. и 1958 г. съм показал главната стълба - по два начина. Кой от тях е верният, от досегашните документални извори е мъчно да се каже. Един голям комин, който стърчи над северната стена някъде в центъра на нейната дължина не намира досега своето обяснение.
Дали пък стълбите не са били прилепени по южния фронт (както в други конашки сгради), а по северната стена в централната част на конака да е била частта от потона или голяма приемна стая, това днес мъчно може да се каже.
Твърде възможно е първоначалната планова схема да е била близка до подобно решение в централната си част.

104.
Ако се съди по аналогия с подобни сгради
105.
Не е съвсем точно.
106.
Всъщност като проблем на архитектурната култура на Балканите, в историческите и географски граници на Отоманската империя, въпросът е далеч по сложен, по-комплициран и неговият точен отговор, даден от мен в неиздадения ми труд „Конаците на среднородорските феодали“, има важно научно значение.
107.
Това е заявено с „чисто български“ патос, характерен за онези години, когато е съставен оригиналът на тази студия (1957 г.). Но историческите и културни корени на декоративното интериорно оформление на конашките сгради е симбиоза от ориенталско влияние и родопският усет за декоративна и интериорна простота. Единствено изключение правят цветно декорирания кош над огнището на една от кощите (стаите) на конака на Брахом бей в Пашмакли и някои тавани в Агушевите конаци в Тозбурун (Могилица), които са колорирани многоцветно с нарисувани върху дъските източни декоративни мотиви.

ратното, са обогатявали с мрежеста сянка впечатлението от вътрешното пространство. В оформлението на големите потони и одърите (пармаклъците) към тях, е проведен същият метод на третиране на стените, пода и таваните. Тук таванът на потона, правоъгълен в план, е оформен с три (две квадратни и една многоъгълна) розети, симетрично разположени в плоскостта на тавана.[104] Таваните на одърите са решени по-просто, с напречно разположение по фугите на дъските профилирани летви и са без розети. В оформлението на вратите на стаите е вложено едно значително обогатяване на обрамчването, особено на конзолките, които завършват в страниците на арката (гл. фиг. 25). На нивото на горния край на рамките на вратите е бил проведен един рафт, който обикалял стените на помещението и е служил за нареждане на различни декоративни предмети и съдове, което е имало значение в общото впечатление от декоративното и колоритно решение на интериора. Подобен характер са имали и кьошковете. Стаите, които са били предназначени за живеене и в които през студените дни на есента и зимата се е съсредоточавал целият вътрешен живот на обитателите, също са получили богато архитектурно декоративно оформление. За характера на това оформление дава представа фотоснимката на една от стаите в конака на Дели бей в Райково (Фиг. 29). Главно внимание тук е обърнато на оформлението на огнището с дървения кош над него и на мусандрата (долапите), към които архитектонично е организирано влизането в стаята. Таванът, близък по очертания до квадрат, е имал в средата си квадратна декоративна розета на фона на ситно касетираната плоскост на същия. От всичко това и от анализа на плановото решение на сградата може да се заключи, че влиянието на мюсюлманската религия върху бита и художествения вкус на обитателите на конака на Салих ага проличава само в някои външни белези,[105] но не и в самия характер на живот, близък до този на останалото родопско население. Концепцията на жилището и принципите на неговото организиране и оформление са едни и същи. Тук обаче намираме известно значително богатство и известен ориенталски оттенък (който е бил неизбежен) в някои детайли на обработката на интериора, като арките над колоните и обрамчванията на вратите - правоъгълно поле с вписана в него тридъгова или еднодъгова рамка, и концепцията на таваните - квадратно или ромбоидно касетирани полета с центрично разположени квадратни или многоъгълни касети, в чийто орнамент има също източно влияние[106]. Но най-важната характерна черта в композицията на интериора не е ориенталска, тя е българска, чисто местна[107] и се състои в контрастното съпоставяне на общия сдържан тон на интериора - единни таванни и подови плоскости, бели недекорирани варосани стени, цялостни в своята плоскост врати и прозорци, но богата и пищна в своите тонове и колорит вътрешна домашна наредба от килими, черги, възглавници, съдове и др. подобни. Като се прибави към това богатото от цветове и багри облекло на обитателите, интериорът действително е представлявал една неподражаема живописна картина. И това, което майсторът - строител е поставил в тази картина, е плод на неговото дълбоко разбиране на живота и познаване на домашната култура на обитателите, израз на едно силно развито чувство за мяра в използването на всички архитектурно-пластични средства.

„ - Ага, изпуснаха дабанят
и чиляк са затри.
- Кой ти гльода чилякът,
здрав ли е дабанят?“[108]

Из преданието за строежа

10

В конака на Салих ага намираме един от най-важните принципи на реалистичното строителство и архитектура,[109] осъществени тук - единство и взаимна връзка и зависимост между конструкцията и архитектурната композиция. При изпълнението на архитектурната идея е била приложена рационална и съответстваща конструкция, при използване на местни строителни материали, проста по схема и детайл, а архитектурната форма от своя страна реалистично отразява тази конструкция, давайки вярна представа за тектониката на сградата.

В конструктивното решение са приложени две конструктивни системи - масивни каменни стени и паянтови (родопска паянта) скелетни преградни стени, в които конструктивните функции се изпълняват от колони и хоризонтални греди, върху които е предадена цялата тежест на стената. Как са използвани тези две системи в различните етажи, е показано във Фиг. 30 (Виж още Фиг. 27). Подовите конструкции на сградата са били от дъбов гредоред, върху който е било наковано с цигански пирони дюшеме от дебели дялани дъски. Главна роля в преодоляване на големите подпорни разстояния са играли значителните по своя размер носещи греди, т. н. „дабани“ (според впечатление на очевидци при развалянето на сградата - с размери 30/40 см и дължина до 15 м) от дъб. Тези дабани, почиващи върху масивните зидове,[110] са служили като главна хоризонтална връзка в цялата конструктивна система на конака. Таваните на помещенията са били дъсчени и разчленени с профилирани летви в геометрични форми (квадрати или ромбоиди).

Масивните каменни зидове, чиято дебелина е варирала от 75 до 100 см, т. е. от аршин до аршин и половина, са били хоризонтално укрепвани с дървени пояси („сантрачи“), разпределени вертикално на разстояние от около 1 аршин. По такъв начин се е осъществявала устойчивостта им, в значителната височина, която те са имали в сградата: до 10-12 м. Цялата сграда е била фундирана на скала, което е осигурявало нейния дългогодишен живот, а зидането, което се е извършвало с топла вар, е спомагало за по-здраво свързване на камъка с разтвора.

Покривната конструкция на сградата е била дървена, направена по една наивна конструктивна схема на маказно[111] подпиране на столици без определена конструктивна яснost (както е във всички родопски къщи).

В изграждането на конструктивните елементи са употребени изключително местни строителни материали.

Покриването, следвайки традицията, е от каменни риолитови плочи („тикли“), които дават единен колорит на покрива и контрастно го противопоставят на бялата мазилка на фасадите.[112]

Видимите дървени части и детайли, обработени в съответстващ на същността на материала профил, не са били боядисвани, а само байцвани със своеобразен байц, който с течение на времето е придавал на дървото приятен оттенък.[113]

Комините, които се издигат само върху масивни стени, са каменни, от дялан камък и отделни за всеки етаж, така че там, където излизат един до друг два комина, (от едно помещение в два етажа) те са свързани с каменен свод от един камък и също покрити с плочи. Красотата на родопските комини е позната.[114]

108
Това мото е добавено към текста сега. (Дабанят е главната надлъжна греда в подовата конструкция между първия и втория етаж).

109.
Такава фраза се употребяваше тогава (1957 г.)

110.
и ред от свободно стоящи дървени колони с декорирани „възглавници“

111.
Ветрилообразно подпиране на главните покривни столици.

112.
Същевременно с това го „хармонизират“ със скалните късове от планината в заобикалящите сградата панорами.

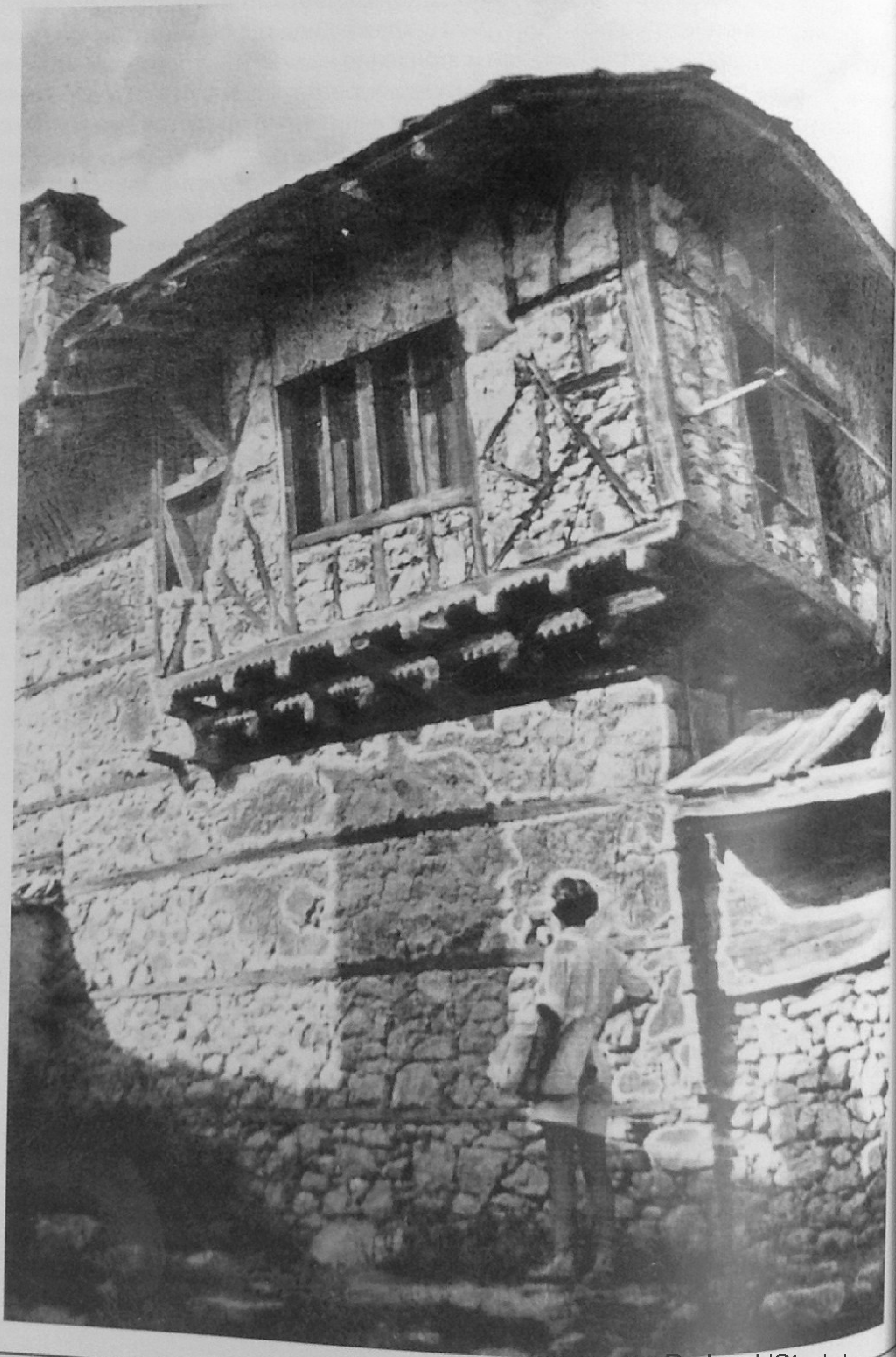
113.
Може би това е било просто топъл зехтин.

114.
При ахчийницата от стената навън изпъкналото тяло на пещта за хляб е маркирано в покрива на сградата с изведения през цялата височина на стената в двата етажа над него голям или двоен комин.
Свързващият като мост камък от бял варовик съединява двете тела на двойния комин.

115.
Много важни са тези приноси, правени стъпка по стъпка. А днешната ни способност да не ги разместваме по свой избор и желание във времето, а да ги следим колкото е възможно по-точно в техния исторически и творчески генезис е предпоставка за вярното представяне и разбиране на нашата архитектурна история.

Всички дървени детайли на интериора са били изпълнени с особена любов и стремеж към сдържана декоративна разработка. Особено внимание в тази насока заслужават таваните, парапетите, обрамчванията на вратите, а също така самите врати и прозорци.

С чувство за здраво и дълбоко разбиране на конструктивните възможности на материалите, на ясна представа за предназначението на конструкцията и грижливо отношение към архитектурния детайл са изпълнени всички архитектурно-строителни работи в Конака на Салих ага. Всичко това се дължи на нашите умни и талантливи стари майстори, които, верни на строителната традиция, са влагали в нейното обогатяване със своя труд камък върху камък.[115]

Фиг. 30. Авторът като студент по архитектура (II курс), София, 1951 г. пред една стара къща (построена около 1830 г.) близо до Конака на Салих ага Пашмаклийски, за един от приближените му.

„...Сегашният двор тогава беше градина, където цъфтяха рози, зюмбюли, карамфили и момина сълза.“

Тома Садукей
(Из „Родопски легенди“)

11

Това, за което най-много липсват данни във връзка с ансамбъла на Конака на Салих ага в Смолян, е озеленяването и благоустрояването на околната му среда. От положителните сведения, които днес са ни известни в тази насока, (доколкото ги има) е ясно, че такова озеленяване и благоустрояване е съществувало на едно доста високо ниво, съответстващо на високото качество на строежа и архитектурната стойност на сградата. Но тези положителни сведения са крайно оскъдни.[116]

Между конака и стопанските сгради е минавало продължението на калдъръмения път, който е довеждал до този ансамбъл и тази улица със средна вада за оттичането на водата, с неголяма ширина на калдъръменото си платно е отивала на север, към владенията и мандрите на Салих ага. Пред конака е имало двор, за чието оформяне знаем само това, което разказва легендата: „...сегашният двор тогава беше градина, където цъфтяха рози, зюмбюли, карамфили и момина сълза.“ Предполага се обаче, че този двор е имал не само съответно озеленяване с храсти, цветя и дървесни видове, но е имал и своето архитектурно оформление и членение. Вероятно невисоки зидове са обграждали терасата и са „затваряли“ двора. Има пълното основание да се предполага (изхождайки от предназначението на отделните части на сградата), че пространството пред конака е било третирано по два различни начина. Между късно построеното западно крило и същинската първоначална сграда, дворът, предназначен за ратаите, се е затварял от юг с висок ограден зид. Пред симетричната част на сградата е бил разгънат друг двор - градина, в който са намерили сигурно приложение малки архитектурни форми - плочници, чешми, шадраван,[виж 95] делви и др. подобни. Сигурно е, че действително в двора клонести дървета са хвърляли хубави сенки и може би са „цъфтели рози, зюмбюли, карамфили и други“. И това е всичко, което е известно.

От другите благоустройствени мероприятия около Конака на Салих ага известни са ни по сведение днес водопроводните и канализационни съоръжения, а също така тунелът от конака до местността Димов пожар.

Водоснабдителните съоръжения започват от две водохващания на изворна вода, северно от конака на около 200 м. Водата е текла по глинени тръби (кюнци) от там до самата сграда и нейния двор. Известно е, че покрай калдъръмената улица е имало две чешми за пиене от пътниците и за водопой на животните. Канализацията, също от глинени тръби с по-голям диаметър, е извеждала по най-къс път нечистите води от санитарните помещения до съседните две дерета. Голям интерес представлява тунелът (за бягство), предназначен за евентуално използване в неспокойни в политическо отношение моменти, който е от северозападния ъгъл на конака и е излизал в местността Димов пожар.[117] Той и днес съществува под земята и проникването в него е напълно възможно, а изследването му е една задача на бъдещето. Неговото място е точно известно поне в определени участъци. Тунелът е имал ширина 70-80 см и височина 1 човешки ръст (към 1.80 м), целият е изграден с каменна зидария и засводен с цилиндричен свод по цялата дължина. Най-после от преданието е известно, че „...млякото се стичало от далечните мандри по глинени тръби“ към Конака на Салих ага. Доколко това е вярно, не се знае, но нам ни се струва, че това предание е повече плод на народната фантазия, отколкото свидетелство за една действителност.

116.
Тази терминология тук звучи много съвременно. Моделирането на природната среда тук не е имало характера на една градска урбанна атмосфера. Конакът на Салих ага в Пашмакли е имал „оазисно“ положение върху полегатата тераса в подножието на скалистия хребет „Червената стена“ и около него в близост не е имало други подобни сгради. Долът на Крива река го е „отрязвал“ от хълма на изток от него. Друг дол на запад го е „отрязвал“ от непосредствените планински склонове на „Червената стена“ и другите скалисти зъбери. По- на юг (на разстояние около 200 м) е бил конакът на баща му Сюлейман, а още по̀ на юг - махаличката с къщите на бюлюкбашията Страхин и някои други фамилии, родствени на Салих ага или работещи за него в конака.

117.
Проблематично е неговото предназначение. Дали днес, 40 години след първоначалното написване на тази студия, той продължава да съществува - не ми е известно.
Днес съм склонен да считам, че това е бил „хладен колектор“, в който са били поставени дълбоки дървени улеи за „транспорт“ на млякото от мястото на събирането му от овцете до мястото на обработването му в конака или в една от стопанските му сгради. Може би.
Изтъкнатото дотук показва, че съответно с нивото на развитието на „техническите съоръжения“ от онова време, сградата е получила и в тази насока тяхното присъствие в нея, защото несъвместимо с творческия метод на родопските майстори е било, да бъде създадена красива сграда, а лишена от удобства. И те са създали всичко, което е било във възможностите на тяхната съвременност.

Заключение

В заключение достатъчно е да отбележим след така направения анализ и опит да се възстановят характерът и видът на Конака на Салих ага в Пашмакли (Смолян),[118] че всичко казано дотук определя тази сграда като едно действително крупно събитие в развитието на родопската архитектура. Големите достойнства на това произведение се заключават в неговата сполучлива ситуация[119], широк мащаб на планова и обемна композиция, чистота на конструктивните и архитектурни форми и силното, многообразно архитектурно въздействие на конака - монументално и величествено.

Без съмнение Конакът на Салих ага в Смолян се е превърнал в блестящ пример за цялото по-нататъшно развитие на родопската архитектура, която в епохата на Възраждането се обогатява с не по-малко забележителни паметници[120], като къщата на Пампорови в Смолян, къщите на Георджеви, Чешитеви, и тази на Пангалов, всичките в Райково, къщите на Тако Згуров и синовете му (Шереметевата) и Хаджицонев в Устово и Григоровската къща в с. Широка лъка - нови типове на богати възрожденски архитектурни композиции. И в това развитие Конакът на Салих ага бележи преходът от далечното старо време на феодалната затвореност на Предвъзраждането към новото време на Българското възраждане.

НАСТОЯЩОТО ИЗЛОЖЕНИЕ Е СКРОМЕН ПРИНОС КЪМ ПОПУЛЯРИЗИРАНЕТО НА ТОЗИ ЧУДЕСЕН АРХИТЕКТУРЕН АНСАМБЪЛ И АКО ТО Е УСПЯЛО ДА ИЗВАДИ **КОНАКЪТ НА САЛИХ АГА В ПАШМАКЛИ** ОТ ЛЕГЕНДАТА И ПРЕДАНИЕТО, ЗА ДА ГО ПОСТАВИ ПО ПЪТЯ НА РАЗВИТИЕТО НА РОДОПСКАТА АРХИТЕКТУРА И ЦЯЛАТА НАША АРХИТЕКТУРА В НЕЙНАТА НАУЧНА ИСТОРИЯ, ТО ТОВА ЩЕ БЪДЕ ЕДИН ИЗПЪЛНЕН ДЪЛГ ПРЕД БЕЗИМЕННИТЕ И ТАЛАНТЛИВИ НЕГОВИ СЪЗДАТЕЛИ - ПРОЧУТИТЕ РОДОПСКИ МАЙСТОРИ.

Октомври 1957 г., гр. Пловдив

Последна редакция: юни 1998 г., гр. Пловдив

118. Най-крупният по абсолютен мащаб конашки ансамбъл, още повече ако се добави и лежащият непосредствено зад него (от север) конак на сина му - Тахир бей. В цялата история на родопската архитектура от времето на Предвъзраждането и Българското възраждане този ансамбъл няма равен на себе си.

119. изключително майсторска

120. Върху тъканта на Предвъзраждането те моделират новите пространствено-тектонични идеи на Българското възраждане - от скромния изказ на благосъстоянието на родопските занаятчии и кехаи, до бароковите капризи на родопските търговци, формирани под влиянието на Пловдив - искрящото огнище на Българския барок.

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ КЪМ ТЕКСТА

1. Панорама на местоположението на конака.
2. Поглед от Червената стена, от запад на изток, към долината на р. Кара дере (Черна) с общ изглед на Пашмакли (сн. 1920 г.).
3. Конакът на Салих ага в Пашмакли (в белия кръг) на фона на скалистия хребет Червената стена (сн. 1920 г.).
4. Пашмакли (XVIII - XIX в.) - по кадастрална снимка от 1925 - 1927 г.
5. Родословието на Салих ага Пашмаклийски.
6. Среднородопските конаци, построени за фамилиите на Мехмед Кьор Ходжа и Агуш ага (ср. XVIII в. до ср. XIX в.) върху картата на Ахъ-Челебийската кааза.
7. Конакът на Салих ага Пашмаклийски (сн. 1920 г.).
8. Сравнителна таблица за големината на жилищните корпуси в конашките ансамбли и на среднородопските предвъзрожденски и възрожденски къщи (в един и същ мащаб).
9. Архитектурен ансамбъл на Конака на Салих ага - Пашмакли. Ситуация съгласно кадастрална снимка от 1927 г. (картони № 7 и 8).
10. Конак на Салих ага в Пашмакли. Фотоснимка от северозапад от 1920 г.
11. Конаци на Салих ага и Тахир бей в Пашмакли.Копие от полската снимка.
12. Копие от кадастралния картон на геодезическото заснемане на Конака на Салих ага в Пашмакли, направено в 1927 г.
13. Последната снимка преди разрушаването и периодизация на изграждането на ансамбъла на конаците на Салих ага и Тахир бей в Пашмакли.
14. Обща панорама на феодално-аристократичния жилищен ансамбъл на конаците на Салих ага и сина му Тахир бей. Реконструкция на автора (Публикува се за първи път).
15. Конакът на Салих ага на фона на Червената стена. (Пощенска картичка (CARTE POSTALE). (1921).
16. Урвата на Салих ага (Смолянският водопад).
17. Изглед на цялостния архитектурен ансамбъл на конаците от югозапад.
18. Конашки ансамбъл на Салих ага и Тахир бей, Пашмакли. Общ изглед (сн. 1920 г.).
19. Конашки ансамбъл на Салих ага и Тахирбей, Пашмакли. Ситуация (реконструкция по автора).
20. Конак на Брахом бей (брат на Салих ага) в Пашмакли. Дворна фасада и обща обемна композиция. (По автора).
21. Конак на Салих ага в Пашмакли. План на I и II етаж. Главна фасада. Реконструкция на автора (1958).
22. Конак на Салих ага в Пашмакли. План на I и II етаж. Западна фасада (с конака на Тахир бей в ляво). Реконструкция на автора (1957).
23. Конак на Салих ага Пашмаклийски. Обемна композиция. Поглед от югоизток на фона на скалистия хребет на Червената стена.
24. Конак на Салих ага Пашмаклийски. Обемна композиция. Поглед от югозапад на фона на скалата Турлука.
25. Конзоли от „арките“ на вратите в конака на Дели бей и Али бей в Райково и обрамчване и парапет на стълбата.
26. Розетки от таваните на „кощите“ в конака на Дели бей и Али бей в Райково.
27. Конак на Салих ага в Пашмакли. Тектонична система на етажите с означение на скелетно-паянтовите и масивните стени.
28. Конак на Салих ага Пашмаклийски. Поглед откъм махалите на Пашмакли (Горно Смолян).
29. Оформление на стая (коща) в конака на Дели бей в Райково.
30. Авторът като студент по архитектура (II курс) София, 1951 г. пред една стара къща (построена около 1830 г.), близо до конака на Салих ага.

ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА И ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ЗА РОДОПСКАТА АРХИТЕКТУРА

* Допълнително ползваната до издаването на книгата литература е посочена в текста и в публикациите на автора за старата българска архитектура в Родопите.

ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА: *
(посочена към оригинала на студията - 1957 г.)

1. Державин Н. - История Болгарии, т. III, Москва, 1947.
2. Дечев В. - Миналото на Чепеларе, т. I, София, 1938.
3. Златев Т. - Българската къща, т. II, София, 1937.
4. Златев Т. - Българска битова архитектура, кн. I, София, 1948.
5. Златев Т. - Българска къща през Възраждането, София, 1955.
6. П. Калчев - Летните стопанства на Агушеви - сп. „Архитектура", кн. 4/ 1946 г. София,
7. Кожухаров Г. - Към въпроса за произхода и развитието на среднородопската къща, „Известия" на ИГА при БАН, кн. 7 и 8, София, 1955.
8. Маринов П. - Смолян. Минало и настояще, София, 1944.
9. Тонев Л. - Народната архитектура в Родопския край, сб. „Родопска експедиция", издание на ОИИК при БАН, София, 1955.
10. Цапенко М. - Архитектура Болгарии, Москва, 1953.
11. * - Сборник „Родина", кн. 1, 2, 3 и 4, София, 1940 - 1944.

ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА ЗА СТАРАТА БЪЛГАРСКА АРХИТЕКТУРА В РОДОПИТЕ

1. Стара родопска архитектура, София, 1974 (на български, руски, немски и английски език), с черно-бели и цветни илюстрации.
2. Среднородопски транскрипции на Пловдивската барокова къща, „Годишник на музеите в гр. Пловдив", т. III/1960, стр. 69-124 с илюстр., Пловдив.
3. Архитектурни старини в Среднородопието, сп. „Музеи и паметници на културата", бр. 1/1964, стр. 20-26 с илюстр., София.
4. Барокови влияния на Пловдив върху родопската архитекура, сп. „Архитектура", бр. 6/1961, стр. 20-26 с илюстр., София.
5. Конаците на среднородопските феодали, сп. „Родопи", кн. 11-12/1968, стр. 13-17, 27-31 с илюстр., София.
6. Конакът на Салих ага - най-крупно произведение на родопската архитектура, сп. Архитектура", бр. 1/1959, стр. 25-31 илюстр., София.
7. Архитектурно-градоустройствено развитие на Смолян през XVIII и XIX в., сб. „Родопска възрожденска архитектура, стр. 31-41 с илюстр., 1982, София.
8. Жилищни ансамбли на среднородопските феодали, сп. „Архитектура", бр. 8/1967, стр. 20-23 с илюстр., София.
9. Един уникален паметник на родопската архитектура, сп. „Родопи", бр. 5/1966, стр. 33-35 с илюстр., София.
10. Родопската къща, сп. „Родопи", бр. 6/1966, стр. 15-17 с илюстр., София.
11. За студията на Г. Данчев „Къща и жилище на родопските българи", сп. „Родопи", бр. 10/1970, стр. 33, София.
12. Един изчезнал паметник на родопската архитектура, в. „Отеч. глас", бр. 4696/ 1959, Пловдив.
13. Културно богатство, в. „Народна култура", бр. 47/1964, София.
14. Извор на мъдрост за съвременността, в. „Народна култура", бр. 42/1967, София.
15. Родопите - родно архитектурно съкровище, в. „Отеч. глас", бр. 6447/1965, Пловдив.
16. Широка лъка. Училищно-църковен ансамбъл, сп. „Родопи", бр. 1/1970, стр. 32-33 с илюстр., София.
17. Историческа църква в Батак, сп. „Родопи", бр. 5/1970, стр. 38 с илюстр., София.
18. Райково. Къщата на Тодор Янковски, сп. „Родопи", бр. 7/1969, стр. 30-31 с илюстр., София.
19. Устово. Шереметевата къща, сп. „Родопи", 12/1969, стр. 36 с илюстр., София.
20. Пещера. Часовниковата кула, сп. „Родопи", бр. 10/1969, стр. 36 с илюстр., София.
21. Устово. Къщата на Лазар х.Тодоров, сп. „Родопи", кн. 8-9/1969, стр. 51 с илюстр., София.
22. Архитектурни паметници - запазени за бъдещето, в. „Родопски устрем", бр.127.
23. Легенда от камък и дърво, сп. „Български курорти", бр. 5/1979, стр. 27-29 с илюстр. (още на руски, френски, немски и английки език), София.
24. Родопските къщи, сп. „Новини", бр. 33/1966, стр. 10-11, Виена, Австрия.
25. Родопски къщи, 1970, София (още на немски и руски език).
26. Родопски къщи (второ издание), 1981, София (още на руски и немски език).
27. Белите петна в българската архитектура, в. „Строителство Имоти", бр. 9,/1995, Пловдив.
28. Моите неиздадени книги за родопската архитектура, в. „Родопско слово", бр. 4 и 5, 1993, Пловдив - Пазарджик.

SALIH AGHA'S KONAK IN TOWN OF SMOLIAN - THE GREAT ARCHITECTURAL MONUMENT IN RHODOPE MOUNTAIN

This publication presents the research on the great monument of old architecture in Rhodope Mountain - SALIH AGHA'S KONAK IN PASHMAKLY, today Smolian (1798).

On the basic of old documents, photoes, and information received from the people had been leaved in that building and etc. the anthor made architectural reconstruction of the building, forty years ago.

After historical review, the complex is discribed from urban and architectural theory point of wiew.

КОНАК САЛИХА АГА В ГОРОДЕ СМОЛЯНЕ - САМОЕ КРУПНОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ РОДОПСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ

Арх. Матей Матеев

Краткое научное исследование, посвященное одному из лучших памятников старой родопской рахитектуры - конаку Салих ага в гор. Смоляне (1798) ныне несуществующему.

Автор делает реконструкцию здания по сохранившимся документам, по фотографиям, по сведениям полученным от людей живших в конаке и другие.

После исторической части, комплекс конака Салиха ага рассматривается с градостроительной и архитектурной точки зрения.

L'HOTEL DE SALIH AGHA A SMOLIAN - LE PLUS GRAND MONUMENT DE L'ARCHITECTURE DES RHODOPES

M. Mateev, architecte

C'est un essai d'etude scientifique d'un des plus beaux monuments, aujourd'hui inexistants, de l'ancienne architecture des Rhodopes - l'hotel de Salich agha a Smolian (1798).

L'auteur fait une reconstruction du bâtiment d'après une documentation, de photos et selon les recits des gens qui ont habite l'hôtel etc.

Après l'introduction historique le complexe de l'hôtel est decrit au point de vue urbanistique et architectural.

DAS PALASTHAUS (KONAK) VON SALICH AGHA IN SMOLJAN - BETRACHTLICHES WERK DER RHODOPEBAUKUNST

Arch. M. Mateev

Versuch einer kurzen Abhandlung fur die wissenchaftliche Untersuchung einer der schonsten Denkmaler alter Rhodopearchitektur, des z. Z. nicht mehr bestehenden-Konak von Salich Agha in Smoljan. (1798).

Nach erhaltenen Urkunden, (Lichtbilder, Angaben von ehemaligen Bewohnern des Konaks u. a,) wird das Gebaude rekonstruiert. Nach einer geschichtlichen Einfuhrung wird das Baukomplex von Salich Agha von stadtebaulich-architektonischen Standpunkt aus betrachtet.

* Резюметата на руски, френски и немски език са взети от сп. „Архитектура", бр.1, 1959 г., София.
Резюмето на ан-глийски език е добавено сега.

I. ДОПЪЛНИТЕЛНО ПРИЛОЖЕНИЕ КЪМ ОРИГИНАЛНАТА СТУДИЯ:

Карта на Ахъ-Челебийската кааза от Гюмюрджинския санджак (след 1840 г. от Филибелийския санджак) на Одринския вилает.

Автор:
H. Kiepert
превел и редуцирал според Константинополския литографен турски оригинал по покана и разпореждане на провинциалния губернатор Мехмед Нусрет паша в 1876 г.

Народната песен за трагичната гибел на Салих ага,
умъртвен с измама в Гюмюрджина (дн. Комотини, Гърция) в 1838 г.
По Петър Маринов

ПЕСЕНТА ЗА САЛИХ АГА

Сакова лѣту усилно,
усилно ѣце притажно,
никога не е повнено,
никога не е знаено.
Ферманъ по ферманъ провадатъ,
отъ Стамболъ града голѣма;
хаберъ по хаберъ дохада
отъ Гримижюне касабо,
отъ Гимижюнскенъ аѣнинъ,
отъ Гелиболскиенъ кадия,
Салихагому нарôчатъ: —
да прави ага, що прави,
нахъ Гимижюне да варви,
нахъ Стамболъ града да иде,
царюму да са поклони,
царюму и везиремнемъ.
Легналъ агуне, задрѣмалъ,
задрѣмалъ тьôжко заспалъ е,
на личенъ денчьôкъ Гергьовдень,
че си ми виде вавъ сôне,
червена руба носѣше,
пôстра кучие ѣхаше,
въ Пашмаклѫ вода трôсѣше,
капка водица не найде,
устана да си разкваси,
жôдана да си угаси.
Стрьôсумъ са ага разбуди
и си Страхина изрюка:
„Страхине бюлюкбашиино,
морна ма дрѣмка налегна,
та са принесахъ и заспахъ,
ала са бôрже разбудихъ!
Иди, Страхине, пôрукай
моенокъ брата Лимана,
моенокъ брата Шишмана.“
Шишманъ прибôрза отиде
и си агуне попита:
„Какво е, аго, станало?
какво си аго упатилъ?“
„Лимане, брате, Шишмане,
нищо ми ни е станало
и нищо нисôмъ упатилъ,
ала ще нѣщо да стане!
Легналъ бѣхъ тьôжко заспалъ бѣхъ,
че си ми видехъ вавъ сôне
червена руба да носямъ,
пôстра кучие да ѣхамъ,
врить сокацине обиграхъ,
нийди водица не найдахъ.
Питамъ та брате Лимане,
на хаиръ ли е или не?“
„Хаирдъръ, аго, хаирдъръ,
нимôй са, аго, кахарй!“
Еще си дума думаха,
агуне хаберъ дупадна,
татаре ми са тôрнали,
отъ Гимижюне касабô,
сноща са били на Паласъ,
дувечера ще са ейтюва!

Агуне глава наведе
и си Шишману думаше:
„Лимане, брате, Лимане,
н'е са сме съ тебе карали,
дьô да са, брате, сгодиме!
дьô да са, брате, простиме!“
Еще си дума думаха,
еще Лимана кýдѣше,
татарски коне тропнаха,
по калдарôме сокаци,
съ петали лочки правѣха,
съ гоздене огань всичеха.
Татаре порти хлопнаха,
отъ коне бôрже слизаха,
съ чизмене вôтре влизаха,
Агуне михтюпъ метнаха.
Кетипче михтюпъ пѣеше
и на агана думаше: —
„Да бôрзашъ, ага, да идишъ,
нахъ Гимижюне касабô,
царенъ е тебе послагалъ,
царюму дуво да вдигашъ,
царянъ е тебе проводилъ,
Цошена руба червена,
сърмени бѣли поесе,
синджирли нишѣнъ на шия.“
Агуне глава кратеше,
и синовемъ си викаше: —
„Сѣтамъ са, айолъ, сѣтамъ са,
какви ми даре провадатъ,
каква ще руба да нося,
какви нишѣне ще имамъ!
Идите, айолъ идите,
нахъ Гимижюне касабô,
дано на айолъ сгодйте,
съ гимижюнскенъ аѣнинъ,
и съ гелиболскиенъ кадия,
и съ стамбокскенъ везиринъ!..
ищатъ ли цоха алена,
давайте сърма куприна;
ищатъ ли бѣли грошуве,
давайте жôлти алтôне!“
— „Хôдихме, буба, хôдихме,
ала са кимни вôрнахме!
Другушъ са съ пари вôршеше,
сига парине ни вôршатъ!
тебъ, буба, хаберъ провàдатъ,
ти да са сгадашъ да идишъ,
насъ Гимижюне касабô,
нахъ Стамболъ града голѣма,
царюму да са поклонишъ,
царюму и везиремнемъ!“
Мамна са ага, отиде,
въ Гимижюне касабô,
съ оники киши сеймене,
съ товаръ жôлти алтôне,
отиде тамо остана...
По пилце хаберъ проводи: —

II.
ДОПЪЛНИТЕЛНО
ПРИЛОЖЕНИЕ
КЪМ
ОРИГИНАЛНАТА
СТУДИЯ

„Носите здраве нагоре,
нагоре нахъ планинôна:
нôсите здраве децамнемъ,
децамнемъ, още людемнемъ; —
носите здраве овчаремъ,
овчаремъ, още аргатемъ;
носите здраве сейменемъ,
сейменемъ бюлюкбашиемъ; —
ѣ ще далеко да идамъ,
ѣ ще са млогу зàбавямъ!“...
Ага хаберянъ допадна
въ Пашмаклж село голѣмо,
писнаха бѣли кадôни
на високине кьошкюве,
плакнаха дребни дечинки
във аленине люлчици,
охнахà млади овчере
на високана планина
тюхнаха отборъ сеймене
въ аговине конаци,
Сальô запѣха имаме,
на високине минаре
пилцене фôркатъ и пеьотъ,
съ песнине думатъ и плачатъ:
„Та чули ли сте, не ли сте,
кина е ново станало,
въ Пашмаклж село голѣмо
Салихага е загиналъ
въ Гимижюне касабô,
въ пашовине сарае,
на високине кьошкюве.

По П. Маринов
„Смоленъ, минало и настояще, кратък исторически очерк“, 1944, София

„ѣ ще далеко да идамъ,
ѣ ще са млогу зàбавямъ!“

Авторът е уверен, че с тази книга
историята и делото на Салих ага
като голям строител - инициатор
не могат да бъдат забравени
и повече не могат да бъдат пренебрегвани
от българската
научна архитектурна история.

НА БЕЗИМЕННИЯ МАЙСТОР

ЛИРИЧЕН ЕПИЛОГ

Лиричен епилог на автора, написан година преди издаването на книгата.

Аз не знам името ти. Години се опитвах, но не можах да го открия. Дори легендите мълчат за тебе.

Кой си ти? Откъде си? Кой „университет" ти е дал този БЕЗУМЕН ТАЛАНТ? Не знам и не искам да гадая. Но щом ЗНАМЕНИТИЯТ САЛИХ АГА ти е поверил този строеж като ти е имал пълно доверие, то означава, че ти не би могъл да бъдеш случаен майстор. ТИ СИ БИЛ ЗНАМЕНИТ АРХИТЕКТ!

Сам ли си бил или с баща си? А може би и с дядо си? Кой по ред конак ти е този? И само в Пашмакли и Среднородопието или и далече другаде - може би в Мала Азия, в Бурса - в подножието на Улу Даг, в Беломорието - може би в Ксанти и Гюмюрджина или в Македония - в Скопие и Солун са разпиляни, като бисери в пясъка, твоите творения, неизвестни нам или известни, но несвързани с твоето НЕИЗВЕСТНО НАМ ИМЕ.

Историята, може би, никога няма да ни разкаже за тебе повече от написаното в този епилог. Може би!

Но ти ще останеш МАЙСТОРЪТ, БЕЗИМЕННИЯТ - един от столетната школа на среднородопските конашки майстори (1740-1840), сътворила истински архитектурни чудеса във време толкова далечно от нас и толкова различно от нашето време, че ние просто не сме способни напълно да си го представим, напълно да го разберем - като история и действителност, като култура.

Християнин или мюсюлманин си бил ТИ, МАЙСТОРЕ? Какво значение има това, когато във времето на Салих ага и даже в неговия род християни и мюсюлмани са били роднини? Нещо повече. Ти сигурно помниш неговата майка - християнката Стана, дъщеря на Делю Кехайя от Райково, покръстена в Исляма с името Айше и погребана по нейно желание като християнка? Тя бе майката на Салих, а той бе кръстен с името „Чистият". За да бъде човек чист и благороден. И той е бил действително такъв!

Малко са били щастливите дюлгери на Империята да имат сейбия (господар) като него. Господар, който знае какво иска и разбира какво крои МАЙСТОРЪТ.

Двеста години са изминали от твоето забележително и посвоему епохално дело. Аз пиша тези редове и искам да не пропусна да кажа най-важното.

Пътят на твоя талант върви през годините и напрегнатите дни на строежи, които и днес биха изглеждали НЕОБИКНОВЕНИ!

Той - твоят талант, е онази чудотворна птица, която носи на крилете си мъдростта и прелестта на творчеството, пило жадно вода от далечни и близки страни - по пътя на твоя творчески живот, за да предаде на бъдещето силата и енергията на една творческа истина:

ТАКОВА ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНО ТВОРЕНИЕ КАТО КОНАКА НА САЛИХ АГА В ПАШМАКЛИ, МОЖЕ ДА БЪДЕ ДЕЛО САМО НА ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНИ ЛИЧНОСТИ - ИНИЦИАТОР И ТВОРЕЦ.

Тази творческа хармония е онази генерираща духовна енергия, която в забития в небесата Родопски край, далеч от големите центрове на Империята, допуска да се случи най-чудното чудо - построяването на най-големия феодално-аристократически ансамбъл от края на XVIII век - в цялата територия на Азия и Европа в пределите на Отоманската империя.

Негови съперници са само дворците на султаните в Истанбул - Топ Капъ и Долма Бахче, но те са от друго „потомство" и от друго родово „коляно".

Шестдесет и шест години долината на Кара дере тъгува по неговата загуба. Там днес има един нов град. Но неговият „архитектурен корен", колкото и странно да изглежда това, е там - в развалините на големия конак, от който днес няма почти и следа.

И трябва да се намери някой, който на висок глас в планината на чужди и на свои да чете тази книга на много езици, за да я разберат и да се поклонят на тебе - БЕЗИМЕННИ МАЙСТОРЕ!* А една гайда с човешки глас да би могла да нарежда най-хубавата родопска песен ЗА ТЕБЕ, МАЙСТОРЕ!

* Последните проучвания (1998 г.) водят до няколко имена, като творци на конака, но днес не би могло да се провери тяхната достоверност. Това са: Уста Харалампи Попов от Пашмакли, Уста Илия Панайотов от Арда и Уста Гего от Аламидере (Серафимово).

СТРАНИЦИ ОТ БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ИСТОРИЯ

В тази поредица авторът възнамерява да издаде:

1. ПОГЛЕД ВЪРХУ ИСТОРИЯТА И ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА СТАРАТА БЪЛГАРСКА АРХИТЕКТУРА В РОДОПИТЕ
2. АРХИТЕКТУРАТА НА ПРЕДВЪЗРОЖДЕНСКИЯ И ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ СМОЛЯН
3. АРХИТЕКТУРАТА НА РАЙКОВО ОТ ПРЕДВЪЗРАЖДАНЕТО И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
4. АРХИТЕКТУРАТА НА УСТОВО ОТ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
5. АГУШЕВИ КОНАЦИ
6. БАРОКОВИ ИНВЕНЦИИ В РОДОПСКАТА КЪЩА
8. КУРШУМ ХАН В ПЛОВДИВ
9. ПЛОВДИВ - ОГНИЩЕ НА БЪЛГАРСКИЯ БАРОК
10. АРХИТЕКТУРАТА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ИЗЛОЖЕНИЕ - 1892
11. АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА ПЛОВДИВ

●

Авторът изразява своята благодарност на лицата и институциите, които подпомогнаха издаването на тази книга:

Национална академия на архитектурата - Пловдив
Арх. Стана Бозаджиева, УАСГ, София
Арх. Григор Михов, Пловдив
Арх. Емилия Божкова, член на НАА, Пловдив
Никола Чинков, член на НАА, Пловдив
Арх. Благовеста Матева, член на НАА, Пловдив
Арх. Дечко Дяков, член на НАА, Пловдив
Арх. Невен Митев, член на НАА, Пловдив
Д-р Дора Русинова, Пловдив
Арх. Стилян Христов, член на НАА, Карлово
Кметът на Смолян - г-н К. Чаталбашев
Държавен архив - Смолян
Държавен архив - Пловдив
Съюз на учените в България, Пловдив
Пловдивски университет „П. Хилендарски“
Съюз на архитектите в България, София
Съюз на архитектите, Пловдив
Съюз на архитектите, София
Доц. арх. Светла Иванова, член на НАА, Пловдив
В-к „Строителство Градът“, Пловдив
Ирена Комитова, „Орифлейм - България“, София

МАТЕЙ
МАТЕЕВ
доктор по архитектура

ЕДНО ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНО ТВОРЕНИЕ НА СТАРАТА АРХИТЕКТУРА В РОДОПИТЕ

публикува се по случай
200 години
от построяването на
конака на Салих ага в Пашмакли
най-голямата жилищна сграда на
Балканския полуостров
от времето на Отоманската империя

СТРАНИЦИ ОТ БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ИСТОРИЯ